

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
Διεύθυνση Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων
Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης

MINISTRY OF CULTURE & SPORTS
Directorate of Prehistoric & Classical Antiquities
Scientific Committee of Nicopolis

ΕΥΓΕΝΙΑ ΧΑΛΚΙΑ
EUGENIA CHALKIA

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ Δ ΤΗΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ BASILICA D OF NICOPOLIS

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ Δ ΤΗΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ / ΕΥΓΕΝΙΑ ΧΑΛΚΙΑ * BASILICA D OF NICOPOLIS / EUGENIA CHALKIA

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΜΕ ΤΗ ΣΥΓΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

ISBN 978-960-87073-8-2

9

ΑΘΗΝΑ 2015 ATHENS

Μνημεία της Νικόπολης 9
Monuments of Nicopolis 9

Υποθετική αναπαράσταση της παλαιοχριστιανικής Νικόπολης

Hypothetical reconstruction of Early Christian Nicopolis

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΧΑΡΤΗΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ / TOPOGRAPHIC MAP OF NICOPOLIS

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
Διεύθυνση Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων
Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης

MINISTRY OF CULTURE & SPORTS
Directorate of Prehistoric & Classical Antiquities
Scientific Committee of Nicopolis

ΕΥΓΕΝΙΑ ΧΑΛΚΙΑ
EUGENIA CHALKIA

Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ Δ ΤΗΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ **BASILICA D OF NICOPOLIS**

ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ 9
MONUMENTS OF NICOPOLIS 9

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΑΘΛΗΤΙΣΜΟΥ
Διεύθυνση Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων
Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης

Το έργο «Αποκατάσταση και Ανάδειξη Ρωμαϊκών και Παλαιοχριστιανικών Μνημείων Νικόπολης (Α' φάση)» και η παρούσα έκδοση συγχρηματοδοτούνται από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης και από εθνικούς πόρους, στο πλαίσιο του Ε. Π. «Ανταγωνιστικότητα και Επιχειρηματικότητα (ΕΣΠΑ 2007-2013)»

MINISTRY OF CULTURE & SPORTS
Directorate of Prehistoric & Classical Antiquities
Scientific Committee of Nicopolis

The project "Restoration and Enhancement of the Roman and Early Christian Monuments of Nicopolis (Phase 1)" and this publication were co-funded by the European Regional Development Fund and Greek national funding within the framework of the European Program "Competitiveness and Entrepreneurship (NSRF 2007-2013)"

ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ - ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΑΘΗΝΑ 2015 ATHENS

ΣΥΝΤΕΛΕΣΤΕΣ ΕΚΔΟΣΗΣ / PUBLICATION CONTRIBUTORS

Συντονισμός - γενική εποπτεία / Coordination - supervision

Ευγενία Χαλκιά / Eugenia Chalkia

Επιστημονική επιμέλεια / Editor

Κωνσταντίνος Λ. Ζάχος / Konstantinos L. Zachos

Επιμέλεια έκδοσης / Editor in Chief

Μαρία Καραμπά / Maria Karampa

Κείμενο / Text

Ευγενία Χαλκιά / Eugenia Chalkia

Φωτογραφίες / Photos

Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης (Φωτογράφοι: Βασίλειος Λιακόπουλος, Σωκράτης Μαυρομάτης, Νικόλαος Στουρνάρας, †Χρυσόστομος Φουντής)

Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Εφορεία Αρχαιοτήτων Πρέβεζας /

Scientific Committee of Nicopolis (Photographers: Vasilis Liakopoulos, Sokratis Mavromatis, Nikolaos Stournaras, †Chrisostomos Fountis)

Archaeological Society at Athens, Ephorate of Antiquities of Preveza

Σχέδια / Drawings

Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης (Αρχιτέκτονες: Χριστίνα Αναγνωστοπούλου,

Κωνσταντίνος Παπαβασιλείου, Σχεδιάστριες: Ελευθερία Σισμανίδου, Γεωργία Τσανάκα)

Scientific Committee of Nicopolis (Architects: Christina Anagnostopoulou, Konstantinos Papavasileiou, Draftswomen: Eleutheria Sismanidou, Georgia Tsanaka)

Επεξεργασία σχεδίων / Drawings processing

Ιουλία Στάμου / Ioulia Stamou

Τρισδιάστατες αναπαραστάσεις / Three-dimensional reconstructions

Φώτης Τσακμάκης / Fotis Tsakmakis

Αγγλική μετάφραση και επιμέλεια / English translation and proofreading

Dr. Deborah Brown Kazazis

Επιμέλεια ελληνικού κειμένου / Edited Greek text

Μιμικά Γιαννοπούλου / Mimika Giannopoulou

Σχεδιασμός-Εκτύπωση/ Layout-design-Printing

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Ολοκληρωμένη Έντυπη Επικοινωνία Α.Ε. /

PAPADOPOULOS Full Printed Communication S.A.

Απαγορεύεται η μερική ή ολική ανατύπωση είτε η καθ' οιονδήποτε τρόπον αναπαραγωγή του βιβλίου χωρίς την έγγραφη άδεια της συγγραφέως.

The partly or total reprint and any kind reproduction of the book is not allowed without the written permission of the author.

© Copyright

ΔΙΠΚΑ - ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ

DPCA - SCIENTIFIC COMMITTEE OF NICOPOLIS

ISBN 978-960-87073-8-2

Η τέταρτη, ως προς τη σειρά ανακάλυψης, βασιλική της Νικόπολης παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα ως προς τις τρεις προηγούμενες. Είναι χτισμένη έξω από την τειχισμένη έκταση της πόλης, σε αντίθεση με τις βασιλικές Α, Β και Γ που βρίσκονται εντός των τειχών. Η τυχαία ανακάλυψη ψηφιδωτού δαπέδου στις αρχές της δεκαετίας του 1950, στο νοτιοανατολικό άκρο της τειχισμένης ρωμαϊκής πόλης, επάνω στο λόφο Καραούλι, οδήγησε στην ανασκαφική διερεύνηση του χώρου από τον Αναστάσιο Ορλάνδο, υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Οι ανασκαφές που διεξήχθησαν με διαλείμματα από το 1956 έως το 1961 έφεραν στο φως μια νέα σημαντική βασιλική, με τα αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά των προηγούμενων βασιλικών της Νικόπολης και με ωραία ψηφιδωτά δάπεδα και αρχιτεκτονικά μέλη. Παρέμεινε όμως άσκαφο το ανατολικό τμήμα του βορείου κλίτους και το αίθριο, έως τα τέλη του περασμένου αιώνα, παρόλο που η τοπική Εφορεία της Ηπείρου, η 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, είχε μεριμνήσει για τη στερέωση των τοίχων του μνημείου και των ψηφιδωτών δαπέδων του, καθώς και για τη συστηματική καταγραφή των γλυπτών του.

Η συμβολή της Επιστημονικής Επιτροπής Νικόπολης στη συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στη βασιλική Δ και την αποκάλυψη του άσκαφου τμήματος στο βόρειο κλίτος, ήταν καθοριστική για την ανάδειξη της σημασίας του ναού. Με τις ανασκαφές που διεξήγαγε η υπογράφουσα το 2002 και το 2005, ως συνέχεια της έρευνας του 1999-2000, η οποία έγινε με δαπάνες της τότε αρμόδιας 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, ήλθαν στο φως στοιχεία που επιβεβαίωσαν τον κοιμητηριακό χαρακτήρα της βασιλικής. Διευκρινίστηκε έτσι και ο λόγος της τοποθεσίας της έξω από τα τείχη της παλαιοχριστιανικής πόλης, όπως συμβαίνει με όλους τους κοιμητηριακούς ναούς της εποχής. Και ήλθε επίσης στο φως μια θαυμάσια μαρμάρινη σαρκοφάγος, που περιείχε τα λείψανα επιφανούς νεκρού, έργο Κωνσταντινουπολίτικου εργαστηρίου και μοναδικό δείγμα του είδους στον ελληνικό χώρο, που σήμερα κοσμεί το Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης. Φρόντισε επίσης η Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης για την ακριβή αποτύπωση του μνημείου, τη στερέωση των μαρμαροθετημάτων και των ψηφιδωτών δαπέδων του, καθώς και για τη στέγαση των γλυπτών που βρέθηκαν στις παλαιότερες και νεότερες ανασκαφές. Υπολείπεται ακόμη η αποκάλυψη του αιθρίου της βασιλικής, που ελπίζουμε να μπορέσει να υλοποιηθεί προσεχώς, ώστε να έχουμε την πλήρη εικόνα της κάτοψης του μνημείου και ενδεχομένως συμπληρωματικές πληροφορίες για το ρόλο και τη σημασία του για την παλαιοχριστιανική Νικόπολη.

The fourth basilica of Nicopolis in order of discovery presents a unique feature vis-à-vis the three basilicas excavated before it. It is built outside the walled area of the city, in contrast to basilicas A, B, and C, which are inside the city walls. The chance discovery of a mosaic pavement in the early 1950s at the southeastern edge of the walled Roman city on the hill of Karaouli led to the excavation and exploration of the site by Anastasios Orlandos under the aegis of the Archaeological Society at Athens. Excavations, which were conducted at intervals between 1956 and 1961, brought to light an important new basilica with the architectural features of the previous basilicas in Nicopolis, and with beautiful mosaic pavements and architectural members. However, the eastern part of the north aisle and the atrium remained unexcavated until the late 20th century, despite the fact that the local Ephorate of Epirus, the 8th Ephorate of Byzantine Antiquities, had consolidated the monument's walls and its mosaic pavement, and ensured the systematic recording of its sculptures.

The contribution of the Scientific Committee of Nicopolis to the continuation of the excavation of basilica D and the uncovering of the unexcavated section in its north aisle was decisive in pinpointing the church's significance. With the excavations carried out by the undersigned in 2002 and 2005 in continuation of investigation in 1999-2000, which was funded by the then-competent 8th Ephorate of Byzantine Antiquities, there came to light evidence which confirmed the funerary character of the basilica. Thus, the reason why it was located outside the walls of the Early Christian city—as was the case for all funerary churches of this era—was clarified. A spectacular marble sarcophagus also came to light which contained the relics of a prominent individual. The sarcophagus, which today adorns the Archaeological Museum of Nicopolis, was the work of a Constantinopolitan workshop and a unique example of this sarcophagus type in Greece. The Scientific Committee of Nicopolis also ensured an accurate architectural rendering of the monument, the consolidation of its marble revetments and mosaic pavements, and the housing of the sculptures which were found in both earlier and more recent excavations. The basilica's atrium remains to be revealed, something we hope will be realized in the near future, so that we may have a full picture of the monument's ground plan and possibly, supplemental information about its role and importance for Early Christian Nicopolis.

Επιθυμώ από τη θέση αυτή να εκφράσω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες στον επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Κωνσταντίνο Ζάχο, πρόεδρο της Επιστημονικής Επιτροπής κατά την περίοδο που πραγματοποιήθηκαν οι εργασίες στη βασιλική Δ, για τη στήριξη του όλου έργου της ανασκαφής και ανάδειξης του μνημείου και να μνημονεύσω την αείμνηστη Φραγκίσκα Κεφαλληνίου, προϊσταμένη της 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων όταν άρχισε η συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα στη Νικόπολη, για την αμέριστη αρωγή της.

Ευχαριστώ επίσης τους συναδέλφους αρχαιολόγους που συμμετείχαν στις ανασκαφές, Σωτήρη Χαραλάμπους, Σοφία Κίγκα και Άννα Πιανάλη, τους αρχιτέκτονες Χριστίνα Αναγνωστοπούλου και Κωνσταντίνο Παπαβασιλείου για την εκπόνηση σχεδιαστικών αποτυπώσεων, τις σχεδιάστριες Γεωργία Τσανάκα και Ελευθερία Σισμανίδου, τους συντηρητές Μάνο Κλειδά, Δέσποινα Ασίκογλου, Κωνσταντίνο Βλάχογιάννη, Γεωργία Τσιώπου και Αφροδίτη Τηλιγάδα, τους εργατοτεχνίτες όλων των ανασκαφικών περιόδων Θ. Γόγαλη, Ε. Δημούση, Θ. Καπράνο, Γ. Κασούρα, Γ. Κατέρη, Χ. Κίτσο, Ν. Κολιοκώση, Δ. Κοτζαμουράτογλου, Α. Νάκα, Β. Παπαδόπουλο, Α. Περδίκη, Ε. Σάφη, Α. Σταύρακα, Φ. Τασούλη, Σ. Τέφα, Κ. Τσούση, Ν. Χατζηεργάτη, Ν. Χήκα, καθώς και τον τ. αρχαιοφύλακα Νικόπολης Γ. Ρίζο που φρόντιζε κάθε χρόνο για την προετοιμασία και οργάνωση των υλικών της ανασκαφής.

Ευχαριστώ επίσης τις κ.κ. Νικολέττα Βαλάκου τέως διευθύντρια και Έλενα Κουντούρη, νυν διευθύντρια της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων για τη στήριξη και την αρωγή τους, καθώς και τον επικεφαλής του έργου πολιτικό μηχανικό κ. Παναγιώτη Κροκίδα για τη συμβολή του στην πορεία και ολοκλήρωση των εργασιών.

Για την έκδοση αυτού του βιβλίου ευχαριστώ, τον επιστημονικό επιμελητή των εκδόσεων της Επιστημονικής Επιτροπής Νικόπολης Κωνσταντίνο Ζάχο και την αρχαιολόγο Μαρία Καραμπά, για τη συμβολή της στο συντονισμό και την ολοκλήρωση του προγράμματος εκδόσεων της Επιτροπής.

Ευγενία Χαλκιά
Πρόεδρος Επιστημονικής Επιτροπής Νικόπολης

I would like to express my heartfelt thanks to Konstantinos Zachos, Ephor of Antiquities Emeritus and President of the Scientific Committee during the period when work was carried out in basilica D for his support of the entire project of excavating and enhancing the monument. In addition, I would also like to mention the late Frangiska Kefallonitou, Head of the 8th Ephorate of Byzantine Antiquities when supplemental excavation research began in Nicopolis for her unreserved assistance.

I also thank my archaeologist colleagues who took part in the excavations, Sotiris Charalambous, Sofia Kinga and Anna Pianalto, architects Christina Anagnostopoulou and Konstantinos Papavasileiou for preparing the architectural drawings, draughtswomen Georgia Tsanaka and Eleftheria Sismanidou, conservators Manos Kleidas, Despina Asikoglou, Konstantinos Vlachogiannis, Georgia Tsiopou, and Afroditi Tiligada, skilled workers from all excavation periods Th. Gogalis, E. Dimousis, Th. Kapranos, G. Kasouras, G. Kateris, Ch. Kitsos, N. Koliokotsis, D. Kotzamouratoglou, A. Nakas, V. Papadopoulos, A. Perdakis, E. Safis, A. Stavrakas, F. Tasoulis, S. Tefas, K. Tsoutsis, N. Chatziergatis, N. Chikas, as well as the former guard of Nicopolis G. Rizos, who each year saw to the preparation and organization of excavation materials.

I would also like to thank Nikoletta Valakou, former Director, and Helena Kountouri, present Director of the Directorate of Prehistoric & Classical Antiquities for their support and their guidance, as well as the head of the project, civil engineer Panagiotis Krokidas for his contribution to the course and fulfilment of the whole work.

For the publication of this book, my thanks go to Konstantinos Zachos, editor of the Scientific Committee of Nicopolis publications, and to archaeologist Maria Karampa for her contribution to the coordination and completion of the Committee's publications program.

Eugenia Chalkia
President, Scientific Committee of Nicopolis

Εισαγωγή

Έξω από τα παλαιοχριστιανικά τείχη και μέσα στα όρια των ρωμαϊκών τειχών της Νικόπολης, πάνω σε χαμηλό λόφο με το χαρακτηριστικό όνομα *Καραούλι*, από όπου μπορεί κανείς να έχει απρόσκοπτη θέα της πόλης από το Ιόνιο πέλαγος προς δυσμάς μέχρι τον Αμβρακικό κόλπο προς ανατολές, βρίσκεται η βασιλική Δ, λίγα μόλις μέτρα βορείως του νότιου σκέλους της ρωμαϊκής οχύρωσης και σε μικρή απόσταση από τη νότια πύλη. Γνωστή και ως *Βασιλική του Ασυρμάτου*, η βασιλική αυτή οφείλει την ανακάλυψή της σε ένα τυχαίο γεγονός: στις αρχές της δεκαετίας του 1950 ο Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος ξεκίνησε εκσκαφές στον περίοπτο λόφο, προκειμένου να εγκαταστήσει στην κορυφή του κεράια ασυρμάτου. Αποκαλύφθηκε τότε τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, γεγονός που οδήγησε στην ανασκαφική διερεύνηση του χώρου, η οποία ξεκίνησε το 1956 από τον Αναστάσιο Ορλάνδο, υπό την αιγίδα της Αρχαιολογικής Εταιρείας και σε διάστημα ολίγων ετών έφερε στο φως την τέταρτη Βασιλική της Νικόπολης. Ας σημειωθεί ότι οι δύο πρώτες βασιλικές, η Α (γνωστή και ως βασιλική του Δομετίου, από το όνομα του αφιερωτή επισκόπου που μαρτυρείται στις επιγραφές των ψηφιδωτών δα-

Η βασιλική Δ στον λόφο Καραούλι, το ρωμαϊκό νεκροταφείο και η ΝΑ πύλη του ρωμαϊκού τείχους

Basilica D on the hill of Karaouli, the Roman cemetery and the SE gate of the Roman wall

Basilica D lies outside the Early Christian walls but within the limits of the Roman walls of Nicopolis, atop a low hill called *Karaouli* from which one can enjoy an unobstructed view of the city extending from the Ionian Sea on the West to the Ambracian Gulf on the East. It is situated just a few meters north of the south wall of the Roman fortification, and not far from its south gate. Basilica D owes its discovery to chance: in the early 1950s, during the works carried out by the Hellenic Telecommunications Organization, at the summit of the hill part of a mosaic pavement came to light. This led to the investigation of the site through excavation, begun in 1956 by Anastasios Orlandos, under the auspices of the Archaeological Society. Within the space of a few years, he brought to light Nicopolis' fourth basilica. We may note here that the first two basilicas discovered, A, also known as the basilica of Dometios, from the name of the dedicatory bishop attested in inscriptions of its mosaic pavements and B (also called the basilica of Alkison, after the bishop of this name mentioned in the dedicatory mosaic inscription in the church's southwest annexes) have been known since the first decades of the 20th century. Alexandros Filadelfeus began excavating basilica A right after the liberation of Preveza, in 1913. The church had been fully revealed by the end of that decade. Shortly afterward 1920, Filadelfeus began excavating basilica B, the city's largest basilica and its cathedral church. Its excavation was completed in the late 1930s by Georgios Sotiriou and Anastasios Orlandos, who also excavated the third and latest basilica in Nicopolis, basilica C, in 1937. Today this basilica lies largely destroyed in consequence of having been bombed in the Greek-Italian war of 1940. Basilica E is also included by researchers among the basilicas of Nicopolis despite the fact that it lies some distance from the Early Christian city at Margarona on the Ambracian Gulf near Preveza, at the site of the modern chapel of Agios Minas. Basilica E was discovered in 1958 by Dimitrios Pallas, though it was never fully excavated. Finally, the apse of a sixth possible basilica (basilica F) was found in 1981 northeast of basilica A in the course of clearing vegetation. In all probability, however, these basilicas—of which only four (A, B, C, F) lie within the Early Christian walls—do not represent the total number of churches in Nicopolis, since a large part of the city remains unexcavated. From the early 4th century, Nicopolis was the capital of the province of Old Epirus, i.e. the administrative region which extended

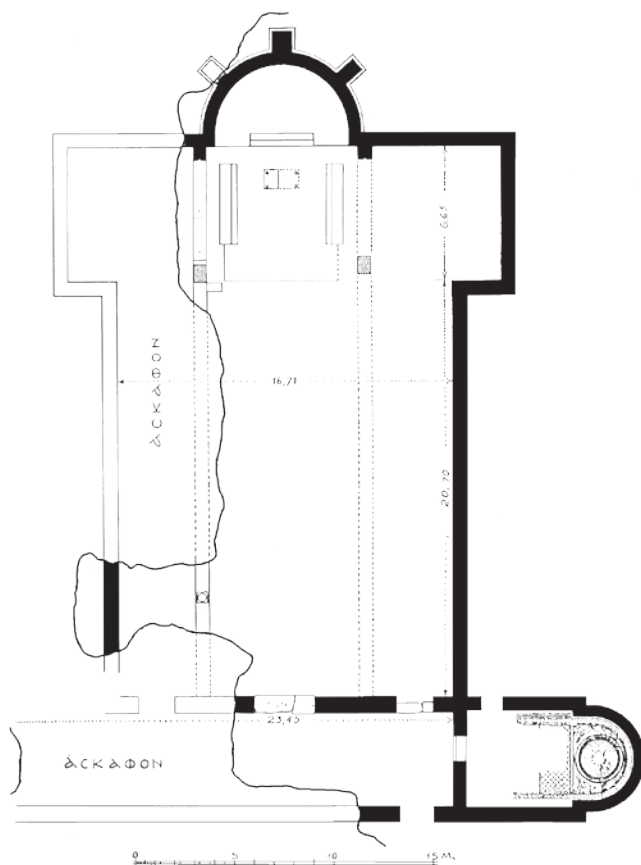
Η παλαιοχριστιανική Νικόπολη. Γενική άποψη από ΝΔ

Early Christian Nicopolis. General view from SW

ΥΠΟΜΝΗΜΑ / LEGEND

- 1. Παλαιοχριστιανικό τείχος / Early christian wall
- 1α. Δυτική πύλη / West gate
- 1β. Νότια πύλη / South gate
- 2. Βασιλική Α / Basilica A
- 3. Βασιλική Β / Basilica B

Κάτοψη της
Βασιλικής Δ (Α.
Ορλάνδος, ΠΑΕ
1956)

Plan of basilica D
(A. Orlandos, ΠΑΕ
1956)

πέδων της) και η Β (η λεγόμενη και βασιλική του Αλκίσωνος, από τον φερώνυμο επίσκοπο που αναφέρεται σε αφιερωτική ψηφιδωτή επιγραφή στα νοτιοδυτικά προσκτίσματα του ναού) ήταν γνωστές από τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Η Βασιλική Α άρχισε να ανασκάπτεται από τον Αλέξανδρο Φιλαδελφέα αμέσως μετά την απελευθέρωση της Πρέβεζας, το 1913 και είχε έλθει στο φως στο σύνολό της έως το τέλος της ίδιας δεκαετίας. Αμέσως μετά, το 1920, ο Φιλαδελφεύς αρχίζει την ανασκαφή της βασιλικής Β, της μεγαλύτερης βασιλικής της πόλης και καθεδρικού ναού της, η αποκάλυψη της οποίας ολοκληρώθηκε στο τέλος της δεκαετίας του '30 από τον Γεώργιο Σωτηρίου και τον Αναστάσιο Ορλάνδο. Οι ίδιοι ερευνητές ανέσκαψαν το 1937 την τρίτη και οψιμότερη βασιλική της Νικόπολης, τη βασιλική Γ, κατεστραμμένη σήμερα κατά το μεγαλύτερο τμήμα της, μετά από τον βομβαρδισμό που υπέστη κατά τον ελληνοϊταλικό πόλεμο του 1940. Ανάμεσα στις βασιλικές της Νικόπολης συγκαταλέγεται από τους ερευνητές και η βασιλική Ε, η πέμπτη κατά σειρά εύρεσης, παρόλο που βρί-

from the Acroceraunian Mountains and the Pindos range to the mouth of the Acheloos River. Furthermore, as it was also the metropolitan see of the same province and held jurisdiction over all local bishops, Nicopolis may well have had more churches. In addition to its wide extent, this assumption is further supported by the locations of the basilicas known to date, which are concentrated primarily in its south and west sections.

As Anastasios Orlandos noted in the *Praktika tes en Athenais Archaeologikes Hetaireias* 1956, it was in this year that following a long interruption, obviously due to the turbulent 1940s, "excavations carried out by the Archaeological Society in the highly important Roman and Old Christian ruins of Nicopolis focused on the discovery of the Old Christian basilica (D), the fourth in order of discovery". At that time, the nave and south aisle of the main church, the south wing of the transept, the *bema*, the narthex and an apsidal annex in its southern part, as well as a fair number of marble architectural members were uncovered. The north aisle remained almost entirely unexcavated because, as Orlandos noted, it had a large amount of fill, at some points reaching a depth of 3 meters. Orlandos continued excavation in 1959, focusing more on cleaning and uncovering the basilica's pavements (mosaic, *opus sectile*, and *opus segmentatum*) and stylobates and on collecting marble sculptures from the fill. With the discovery of the pavement of the transept's south wing, came to light reused marble slabs to support closure slabs delineating a small space in the southwest corner of this wing. It was interpreted by Orlandos as a "*makeshift pastophorion*" for storing the surplus from the Divine Eucharist or for sacred utensils". In addition, during the same excavation season, the north wall of the atrium, part of the north wall of the main church and part of a square chamber on the north side of the narthex were revealed. With a few days of excavation in 1961 during which the entire annex north of the narthex and the northwest corner of the church's transept were uncovered, the Archaeological Society's excavation of basilica D came to a close, though without the monument having been completely revealed.

Supplementary excavation of basilica D began much later, initially conducted by the 8th Ephorate of Byzantine Antiquities (1999, 2000) and subsequently (2002, 2005) by the Scientific Committee of Nicopolis under the supervision of this author. The goal was to uncover the rest of the basilica

History of research

σκεται σε αρκετή απόσταση από την παλαιοχριστιανική πόλη, στην τοποθεσία Μαργαρώνα του Αμβρακικού κόλπου κοντά στην Πρέβεζα, στη θέση του σύγχρονου παρεκκλησίου του Αγίου Μηνά. Εντοπίστηκε το 1958 από τον Δημήτριο Πάλλη, χωρίς όμως να έχει ανασκαφεί στο σύνολό της. Τέλος, η αψίδα μιας έκτης πιθανόν βασιλικής, της βασιλικής ΣΤ εντοπίστηκε το 1981, βορειοανατολικά της βασιλικής Α, κατά τη διάρκεια καθαρισμών από τη βλάστηση.

Πιθανότατα όμως οι βασιλικές αυτές, από τις οποίες μόνο οι τέσσερις (Α, Β, Γ και ΣΤ) βρίσκονται εντός των παλαιοχριστιανικών τειχών, να μην εκπροσωπούν το σύνολο των ναών της Νικόπολης, εφόσον μεγάλο τμήμα της δεν έχει ερευνηθεί ακόμη ανασκαφικά. Η Νικόπολη από τις αρχές του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα υπήρξε πρωτεύουσα της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου, της διοικητικής δηλαδή περιφέρειας, η οποία εκτεινόταν από τα Ακροκεραύνεια όρη και την οροσειρά της Πίνδου μέχρι τις εκβολές του Αχελώου. Ως έδρα εξάλλου και της μητρόπολης της ίδιας επαρχίας, με δικαιοδοσία σε όλους τους τοπικούς επισκόπους, δεν αποκλείεται να διέθετε μεγαλύτερο αριθμό εκκλησιών. Στην υπόθεση αυτή συνηγορούν, εκτός από την ευρεία έκταση της πόλης, και οι θέσεις των γνωστών μέχρι σήμερα βασιλικών, συγκεντρωμένων κυρίως στο νότιο και στο δυτικό τμήμα της.

Το ιστορικό της έρευνας

Τμήμα μαρμάρινου γείσου με ανάγλυφα φύλλα άκανθας

Part of a marble cornice with relief acanthus leaves

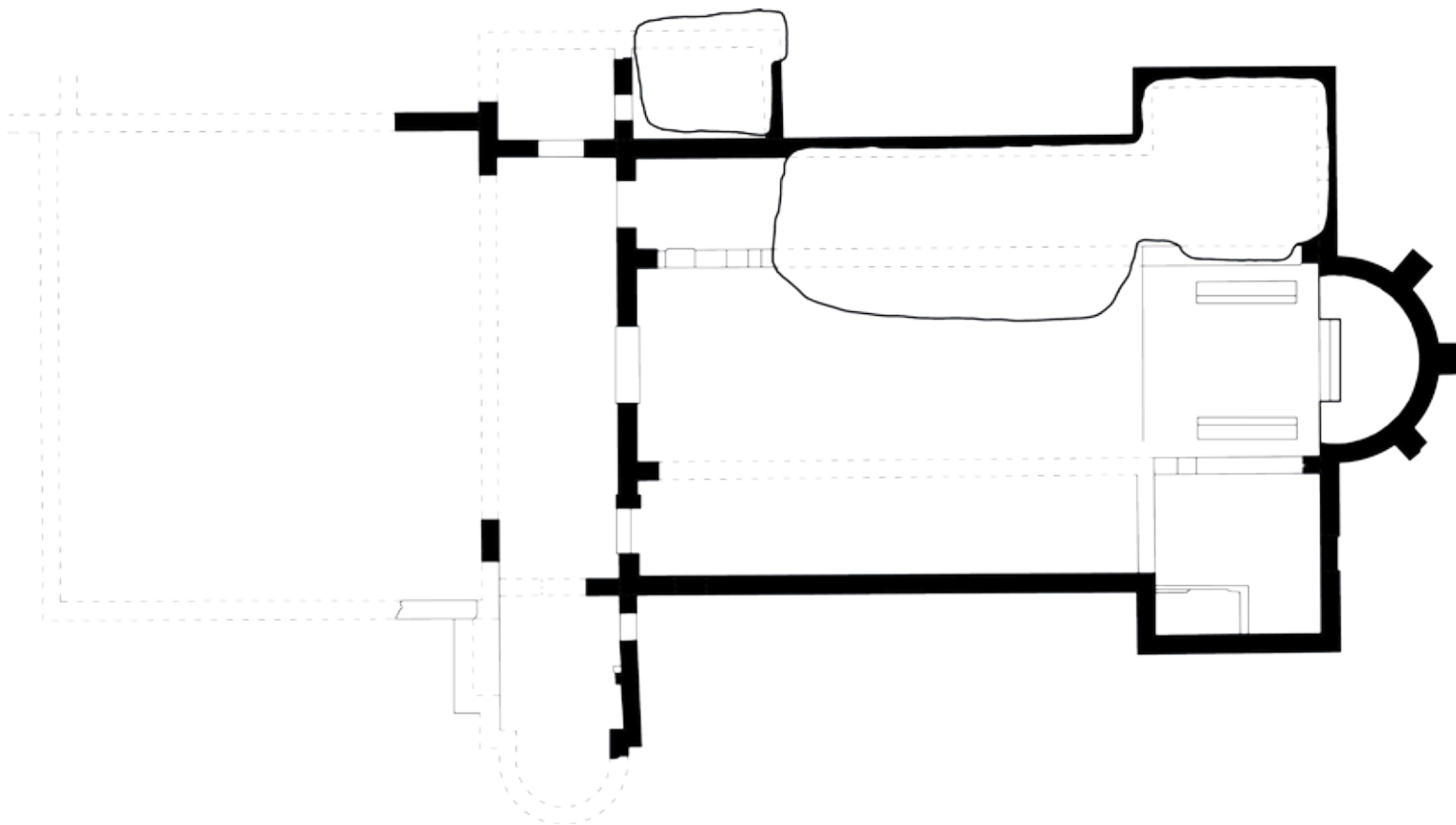

and investigate its use and character, given that its location outside the Early Christian walls of Nicopolis recalled funerary use, since the legislation of that period forbade intramural burials. During brief excavations in the first two years (1999, 2000), the entire north aisle of the church was revealed, together with the corresponding wing of the transept. Important architectural sculptures were found, including the column and its capital found in the center of the stylobate which separated the north aisle from the corresponding wing of the transept, creating a dibelon opening, as well as the shaft of a mullion. The observation that the pavement in the north wing of the transept presented a peculiarity proved decisive for the continuation of excavation. More specifically, its north section, which was covered by carefully-finished marble slabs and set off by a slightly elevated step was different from the rest of the floor in the chamber, which was paved with a simple form of *opus segmentatum* composed of small, irregular polychrome tesserae. The hypothesis that there were burials beneath the marble slabs was confirmed after their removal, when

Το νότιο παράβλημα της βασιλικής (άποψη από Α προς Δ)

The south parabema of the basilica (from E-W)

Κάτοψη της
Βασιλικής Δ, μετά
την ανασκαφή του
1959 (Α. Ορλάν-
δος, Έργον 1959)

Plan of basilica D
following the 1959
excavations (A.
Orlandos, *Ergon*
1959)

τό πρόσκτισμα στο νότιο τμήμα του, καθώς και ικανός αριθμός γλυπτών αρχιτεκτονικών μελών. Το βόρειο κλίτος παρέμεινε άσκαφο σχεδόν στο σύνολο του επειδή, όπως σημειώνει ο Ορλάνδος, παρουσίαζε μεγάλη επίχωση, η οποία σε ορισμένα σημεία έφθανε τα 3 μέτρα. Η ανασκαφή συνεχίσθηκε από τον ίδιο ερευνητή το 1959 και επικεντρώθηκε περισσότερο στον καθαρισμό και την αποκάλυψη των δαπέδων (ψηφιδωτών και μαρμαροθετημάτων) και των στυλοβατών της βασιλικής, καθώς και στην περισυλλογή αρχιτεκτονικών γλυπτών από τις επιχώσεις. Με την αποκάλυψη του δαπέδου του νότιου περυγίου του εγκάρσιου κλίτους ήλθαν στο φως μαρμάρινες πλάκες, τοποθετημένες σε δεύτερη χρήση για στήριξη θωρακίων τα οποία οριοθετούσαν μικρό χώρο στη ΝΔ γωνία του περυγίου. Ο χώρος αυτός ερμηνεύθηκε από τον ανασκαφέα ως 'πρόχειρον παστοφόριον προωρισμένον προς φύλαξιν των εκ τῆς Θείας Εὐχαριστίας περισσευμάτων ἢ των ἱερῶν σκευῶν'. Κατά την ίδια ανασκαφική περίοδο εξήλλητο αποκαλύφθηκε ο βόρειος τοίχος του αιθρίου, τμήμα του βόρει-

two tombs came to light, one of them containing a costly marble sarcophagus.

This discovery determined the excavation program for the following season (2002), during which investigation focused primarily on exploring the corresponding space in the south wing of the transept, Orlandos's "makeshift *pastophorion*", to determine whether there were burials beneath it as well. Excavation below the floor of this small chamber also revealed two tombs. Finally, the few days of excavation in 2005 were confined to the south part of the atrium, from which only the wall foundations survive. The most important evidence to emerge was the discovery that the south wall of the atrium extended westward, beyond the limits of its west wall. A similar extension of the north wall of the atrium was noted on the ground plan of the basilica, published by A. Orlandos in the 1959 *Ergon tes en Athenais Archaiologikes Hetaireias*, suggests that there was an open portico west of the atrium. Furthermore, the collection of

ου τοίχου του ομόλογου κλίτους και τμήμα τετράγωνου διαμερίσματος στη βόρεια πλευρά του νάρθηκα. Με την ολιγοήμερη ανασκαφή του 1961, κατά την οποία αποκαλύπτεται ολόκληρο το πρόσκισμα βόρεια του νάρθηκα και η ΒΔ γωνία του εγκάρσιου κλίτους του ναού, κλείνει και η ανασκαφική έρευνα της Αρχαιολογικής Εταιρείας στη βασιλική Δ, χωρίς όμως να έχει ολοκληρωθεί πλήρως η αποκάλυψη του μνημείου.

Η συμπληρωματική ανασκαφή της βασιλικής Δ ξεκίνησε πολύ αργότερα, αρχικά από την 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων (1999, 2000) και στη συνέχεια (2002, 2005) από την Επιστημονική Επιτροπή Νικόπολης, και διεξήχθη από την υπογράφουσα. Σκοπός της ήταν να αποκαλυφθεί και το υπόλοιπο τμήμα της βασιλικής, αλλά και να διερευνηθεί η χρήση και ο χαρακτήρας της, δεδομένου ότι η θέση της -έξω από τα παλαιοχριστιανικά τείχη της Νικόπολης- παρέπεμπε σε κοιμητηριακή χρήση, εφόσον, όπως είναι γνωστό, η νομοθεσία της εποχής απαγόρευε τις ταφές εντός των τειχών. Κατά την ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα των δύο πρώτων ετών (1999, 2000) αποκαλύφθηκε ολόκληρο το βόρειο κλίτος του ναού, καθώς και το αντίστοιχο πτερύγιο του εγκάρσιου κλίτους. Βρέθηκαν σημαντικά αρχιτεκτονικά γλυπτά, όπως ο κίονας και το κιονόκρανο που βρισκόταν στη μέση του στυλοβάτη που χώριζε το βόρειο κλίτος από το αντίστοιχο πτερύγιο του εγκάρσιου, δημιουργώντας δίβηλο άνοιγμα, καθώς και κορμός αμφικίονα παραθύρου. Καθοριστική για τη συνέχιση της έρευνας υπήρξε η παρατήρηση ότι το δάπεδο στο βόρειο πτερύγιο του εγκάρσιου κλίτους παρουσίαζε μία ιδιομορφία. Συγκεκριμένα το βόρειο τμήμα του, το οποίο ήταν καλυμμένο

Το βόρειο
παράβημα της
βασιλικής μετά
την ανασκαφή του
2000 (άποψη από
Δ προς Α)

The north
parabema of
the basilica
following the 2000
excavations (from
W-E)

a significant number of tesserae from the fill attests to the presence of a mosaic floor in the atrium of Basilica D, as in other basilicas (A, B, E) of Nicopolis. Excavation of the remaining section of the atrium remains to complete the disclosure of the entire church.

Basilica D was a three-aisle, timber-roofed church with tripartite transept. The latter feature is the main characteristic of most of the basilicas in Nicopolis, and was widespread throughout the province of Old Epirus. It consists of the formation of the eastern part of the church into three independent chambers, of which the central one is occupied by the presbytery, i.e. the *bema* and the two side ones, the parabemata, whose use is not clearly defined.

As was the case for basilicas A and E, the transept of basilica D is wider than the width of the naos with the result that it projects beyond the latter, in contrast to basilica B, where transept and naos are of the same width. Thus in basilica D, while the width of the naos is 17 meters, that of the transept reaches 23.25 meters, with the north wing projecting more than that on the south. The length of the main church is 28 meters without the apse.

Basilica D, like the other basilicas in Nicopolis, was built of rubble masonry interspersed with zones containing brick courses (*opus incertum*). Some of these bricks had been transferred and reused from the adjacent Roman wall, as confirmed by their stamps with the word TVR, which characterized the fired bricks used in Roman walls. Furthermore, stamped roof tiles bearing crosses of various types had also been used on the church's roof.

Like most Early Christian basilicas in Greece, basilica D is equipped on its western side with an atrium, narthex, and annexes, all of which were necessary for the worship requirements of the age. Its apse is semi-circular and reinforced on the exterior by radial buttresses. This is another typical feature of the basilicas of Nicopolis which we also find in other churches, not only in Old Epirus but in other regions. Today the basilica is entered from the south part of the narthex, given that excavation of its atrium (II) is not finished. Its total area, however, can be determined: it would have been 17.60 meters long and 18.70-18.85 meters wide. The extension of the atrium's side walls beyond its west wall (that on the south extends another 1.67 meters westward, while that on the north has yet to be excavated) testifies to the presence of a portico, which ap-

Description

Ο περιφραγμένος χώρος με το πηλακόστρωτο δάπεδο στο βόρειο παράβημα (άποψη από Ν προς Β)
The enclosed area with paved floor in the north parabema (from S-N)

Η ανάσυρση της
σαρκοφάγου στο
βόρειο παράβημα

Hauling up the
sarcophagus in the
north parabema

Ο κιβωτιόσχημος τάφος και
η σαρκοφάγος στο βόρειο
παράβημα

The cist grave and
sarcophagus in the north
parabema

Οι τάφοι στο νότιο
παράβημα (άποψη
από Α προς Δ)

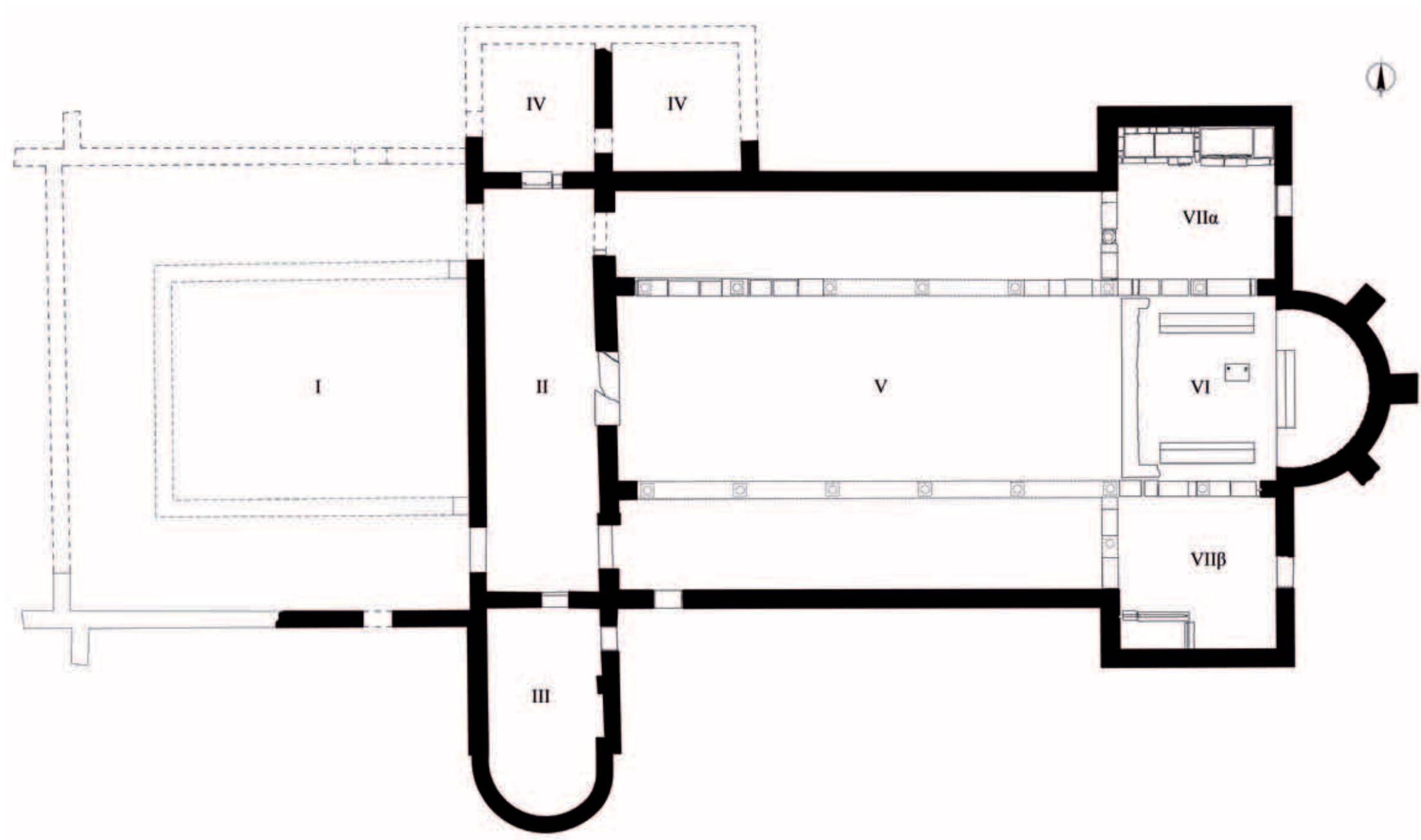
The graves in the
south parabema
(from E-W)

από μαρμάρινες πλάκες επιμελημένης κατασκευής και χωριζόταν με ελαφρά υψωμένη βαθμίδα παρουσίαζε διαφορά από το υπόλοιπο δάπεδο του διαμερίσματος, στρωμένο με απλό μαρμαροθέτημα από μικρές ακανόνιστες πολύχρωμες ψηφίδες, γνωστό ως *opus segmentatum*. Η υπόθεση για την ύπαρξη ταφών κάτω από τις μαρμάρινες πλάκες επιβεβαιώθηκε μετά την απομάκρυνσή τους, οπότε ήλθαν στο φως δύο τάφοι, ένας εκ των οποίων περιείχε μαρμάρινη πολυτελής σαρκοφάγο.

Η ανακάλυψη αυτή καθόρισε και το ανασκαφικό πρόγραμμα της επόμενης περιόδου, το 2002, κατά την οποία η έρευνα επικεντρώθηκε κυρίως στη διερεύνηση του αντίστοιχου χώρου στο νότιο πτερύγιο του εγκαρσίου κλίτους, του 'προχείρου παστοφορίου' κατά τον Ορλάνδο, προκειμένου να διαπιστωθεί αν και κάτω από αυτό υπήρχαν ταφές. Η ανασκαφή κάτω από το δάπεδο του μικρού αυτού διαμερίσματος αποκάλυψε επίσης δύο τάφους. Τέλος, η ολιγοήμερη έρευνα του 2005 περιορίστηκε στην ανασκαφή του νότιου τμήματος του αιθρίου από το οποίο έχουν σωθεί μόνο τα θεμέλια των τοίχων. Το σημαντικότερο στοιχείο που προέκυψε ήταν η ανακάλυψη ότι ο νότιος τοίχος του αιθρίου εκτείνεται προς δυσμάς, πέρα από το όριο του δυτικού τοίχου του. Ανάλογη προέκταση του βόρειου τοίχου του

parently was the main point of access to the church and at which some road probably concluded. The long, narrow narthex **(II)** (18.25m. long, 4.70m. wide) preserves a mosaic pavement in its northeast section and communicates with the naos via three doors, one for each aisle; of these the central one –the "royal door"– is much wider than the side doors, and carried a luxurious marble door-frame, parts of which came to light in the 1956 excavation. On the south side of the narthex, a narrow opening leads to a small chamber (5.30m. long, 4.70m. wide) **(III)** with an apse on its south side and a pavement decorated with mosaics. A second opening on its east side had been closed in a subsequent phase. Anastasios Orlandos, who also had discovered it in the 1956 excavation, interpreted it as a *diakonikon*, i.e. a place for the deposition of offerings by the faithful, which after being recorded by the presbyters would have been transferred to the bema (altar) in procession. This interpretation is supported by the scholar in the text of the *Testamentum Domini*, a *pseudepigraphum* work probably datable to the 5th century which contains, among others, instructions concerning the arrangement of the various parts of churches and worship practices of the era. According to this text, the *diakonikon* was to be situated to the right of the right-hand entrance to the church. This view, though adopted by subsequent researchers, can no longer be accepted with confidence, since recent archaeological evidence as well as interpretation of the texts lead to the conclusion that neither the position nor use of the chambers considered to have been *diakonika* are fixed. The same holds true for the remaining annexes in Early Christian basilicas, whose location and number varies from monument to monument. Consequently, the intended purpose of the basilica's northwest annex **(IV)** (total length 10.75m., width 3.5m.), consisted of two continuous rooms, remains unknown. The western one, which has the same width as the narthex, communicates both with the narthex and with the eastern room which has no other entrance. The floor of both rooms is paved with square terracotta slabs.

From the narthex one entered the naos **(V)**, originally divided into three aisles by two colonnades, each consisting of six columns resting on a slightly-elevated stylobate, which continued into the two wings of the transept. The north stylobate is better preserved, where the Ionic bases of the columns separating the aisles have survived, where-

Κάτοψη της βασιλικής Δ, 2002

Plan of basilica D, 2002

Υποθετική τρισδιάστατη αναπαράσταση της βασιλικής από ΒΑ
Hypothetical 3-D reconstruction of the basilica from the NE

αιθρίου σημειώνεται σε κάτοψη της βασιλικής που δημοσιεύεται από τον Α. Ορλάνδο στο *Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* του 1959, γεγονός που οδηγεί στη σκέψη ότι στα δυτικά του αιθρίου υπήρχε ανοικτή στοά. Η περισυλλογή σημαντικού αριθμού ψηφιδών από τις επιχώσεις μαρτυρεί εξάλλου την ύπαρξη ψηφιδωτού δαπέδου και στο αίθριο της βασιλικής Δ, όπως και στις άλλες βασιλικές (Α, Β, Ε) της Νικόπολης. Υπολείπεται η ανασκαφή του υπόλοιπου τμήματος του αιθρίου για να ολοκληρωθεί η αποκάλυψη ολόκληρης της εκκλησίας.

Περιγραφή

Η βασιλική Δ είναι τρίκλιτη, ξυλόστεγη, με τριμερές εγκάρσιο κλίτος. Το τελευταίο στοιχείο αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό των περισσότερων βασιλικών της Νικόπολης, με διάδοση σε ολόκληρη την επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου, και συνίσταται στη διαμόρφωση του ανατολικού τμήματος του ναού σε τρία ανεξάρτητα διαμερίσματα από τα οποία το κεντρικό καταλαμβάνεται από το πρεσβυτέριο, δηλαδή το ιερό βήμα, ενώ τα δύο πλευρικά από τα παραβήματα, των οποίων η χρήση δεν είναι σαφώς καθορισμένη. Στη βασιλική Δ, όπως και στις βασιλικές Α και Ε, το εγκάρσιο κλίτος είναι ευρύτερο από το πλάτος του κυρίως ναού, με αποτέλεσμα να εξέχει, σε αντίθεση με τη βασιλική Β, στην οποία το εγκάρσιο κλίτος είναι ισοπλάτες με τον κυρίως ναό. Έτσι, στη βασιλική Δ ενώ το πλάτος του κυρίως ναού είναι 17μ., το πλάτος του εγκάρσιου κλίτους φθάνει στα 23,25μ., με το βόρειο μάλιστα πτερύγιο να εξέχει περισσότερο από το νότιο. Το μήκος του κυρίως ναού, χωρίς την αψίδα είναι 28μ.

as that on the south is completely destroyed. The floor of the central aisle carried luxurious *opus sectile* decoration, a small part of which was discovered in its east section during Orlandos's excavation. Only the impressions of its square, rectangular, triangular, and lozenge-shaped slabs, which were drawn by Orlandos, survived. The rest of the floor of the nave is destroyed, making it impossible to determine the position of the ambo, a fragment from the wing of whose staircase was found during the same (1956) exca-

Υποθετική τρισδιάστατη αναπαράσταση της ανατολικής όψης της βασιλικής

Hypothetical 3-D reconstruction of the basilica's east face

Λεπτομέρεια της τοιχοποιίας του ναού

Detail of the church's masonry

Ενσφράγιστη κεραμίδα με σταυρό

Stamped roof tile with cross

Η βασιλική Δ, όπως εξάλλου και οι υπόλοιπες βασιλικές της Νικόπολης, είναι κτισμένη από αργολιθοδομή, στην οποία παρεμβάλλονται ζώνες από σειρές πλίνθων (*opus incertum*). Μερικές από τις πλίνθους αυτές έχουν μεταφερθεί και αναχρησιμοποιηθεί από το παρακείμενο ρωμαϊκό τείχος, όπως μαρτυρούν τα σφραγίσματα τους, με τη λέξη TVR, που χαρακτηρίζουν τις οπτοπλίνθους των ρωμαϊκών τειχών. Ενσφράγιστες κεραμίδες, με σταυρούς διαφόρων τύπων, είχαν χρησιμοποιηθεί εξάλλου και για την κάλυψη της στέγης της εκκλησίας.

Όπως οι περισσότερες παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Ελλάδας, η βασιλική Δ είναι εφοδιασμένη με αίθριο, νάρθηκα και προσκτίσματα στο δυτικό τμήμα της, απαραίτητα για τις λατρευτικές ανάγκες της εποχής. Η αψίδα της είναι ημικυκλική και ενισχύεται εξωτερικά από αντηρίδες, διατεταγμένες ακτινωτά, ένα άλλο τυπικό γνώρισμα των βασιλικών της Νικόπολης, το οποίο συναντούμε και σε άλλες εκκλησίες όχι μόνο της Παλαιάς Ηπείρου, αλλά και άλλων περιοχών. Σήμερα η είσοδος στη βασιλική γίνεται από το νότιο τμήμα του νάρθηκα, εφόσον η ανασκαφή του αιθρίου της (I) δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Μπορεί όμως να προσδιορισθεί η έκτασή του, η οποία έφθανε σε μήκος 17,60μ. και πλάτος 18,70-18,85μ. Η προέκταση των δύο πλάγιων τοίχων του αιθρίου πέρα από τον δυτικό τοίχο του (ο νότιος εκτείνεται άλλα 1,67μ. προς δυσμάς, ενώ ο βόρειος δεν έχει ακόμη ανασκαφεί) μαρτυρεί την ύπαρξη στοάς στο σημείο αυτό, από το οποίο προφανώς γινόταν και η κύρια πρόσβαση προς το ναό και στο οποίο κατέληγε πιθανόν κάποιος δρόμος. Ο στενός επιμήκης νάρθηκας (II), μήκους 18,25μ. και πλάτους 4,70μ. διασώζει ψηφιδωτό δάπεδο στο βορειοανατολικό τμήμα του και επικοινωνεί με τον κυρίως ναό μέσω τριών θυρών, ανά μία για κάθε κλίτος, από τις οποίες η κεντρική, η βασιλίκος πύλη, είναι πολύ ευρύτερη από τις πλάγιες και έφερε πολυτελές μαρμάρινο περίθυρο, τμήματα του οποίου ήλθαν στο φως κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του 1956. Στη νότια πλευρά του νάρθηκα στενό άνοιγμα οδηγεί σε μικρό διαμέρισμα, μήκους 5,30μ. και πλάτους 4,70μ. (III) το οποίο φέρει αψίδα στη νότια πλευρά του και το δάπεδό του κοσμεύεται με ψηφιδωτά. Δεύτερο άνοιγμα, που υπήρχε στην ανατολική πλευρά του, έχει κλεισθεί σε μεταγενέστερη φάση. Ο Αναστάσιος Ορλάνδος, ο οποίος και το αποκάλυψε κατά την ανασκαφή του 1956, το ερμήνευσε ως *διακονικό*, χώρο δηλα-

vation. The pavement in the two side aisles consisted of varicolored *opus segmentatum*.

East of the central aisle is the *bema* of the church (VI), which is elevated by 0.25 meters, and whose floor was covered by polychrome *opus segmentatum* similar to that in the nave. At about the center of the *bema*, the altar table's slab-base survives, with two square notches out of a total of four-five in which the supports for the altar's cover slab were anchored. On either side of the altar table and parallel to the stylobates are the built stepped benches on which the priests and lower clergy sat during the Divine Liturgy. They were 3.5 meters long and covered by thin marble slabs, parts of which are preserved. Access to the floor of the apse, which is above that of the *bema*, where the *synthronon* with the bishop's throne had its place, was by a straight staircase 3.30 meters long from which two stairs, also covered in marble slabs, were found.

The *bema* communicates on both sides with the wings of the transept, that to the north (VIIa) and that to the south (VIIb), from which it was separated by a column which was a continuation of the colonnades between the nave and aisles. Access from the aisles to these two wings was

Η αψίδα του ιερού με τις αντηρίδες

The sanctuary apse with the buttresses

Γενική άποψη του
νάρθηκα και του
διακονικού από Β
προς Ν

General view of
the narthex and
diakonikon from
N-S

δή κατάθεσης των προσφορών των πιστών, οι οποίες μετά την καταγραφή τους από τους πρεσβυτέρους μεταφέρονταν εν πομπή προς το ιερό βήμα. Την ερμηνεία αυτή στηρίζει ο μελετητής στο κείμενο της Διαθήκης του Κυρίου (*Testamentum Domini*), ψευδεπίγραφου έργου πιθανόν του 5^{ου} αιώνα, στο οποίο, μεταξύ των άλλων, περιλαμβάνονται και οδηγίες σχετικά με τη διάταξη των διαφόρων τμημάτων των εκκλησιών, καθώς και με τις λατρευτικές πρακτικές της εποχής. Σύμφωνα με το παραπάνω κείμενο, το διακονικό πρέπει να βρίσκεται

Το ψηφιδωτό δά-
πεδο του νάρθηκα

The mosaic
pavement of the
narthex

through a dibelon, i.e. a double opening formed by a column set between the outer wall of side aisle and the colonnade between them and the nave. The base, shaft, and Corinthian capital survive from the column of the dibelon in the north wing, while only the transept stylobate survives from the south wing. Finally, both wings of the transept could be directly and independently accessed from outside the church though an opening in their east wall probably related to their use, as we shall see below. Their floors has a paving of small, irregular polychrome marble tesserae (*opus segmentatum*), except for the northern part of the north wing, which as noted above was paved with large marble slabs and delimited by a slightly-elevated level to form a separate chamber. There was also a corresponding small chamber fenced off by slabs with grooves for the anchoring of closure slabs in the southwest section of the south wing, which as was noted above was originally interpreted as a small *pastophorion-sacristy*. More extensive reference will be made to both these chambers below.

δεξιά της δεξιάς εισόδου του ναού. Η άποψη αυτή, η οποία ακολουθείται και σε μεταγενέστερη βιβλιογραφία, δε μπορεί πλέον να γίνει αποδεκτή με βεβαιότητα, αφού όπως προκύπτει από νεότερα αρχαιολογικά δεδομένα, αλλήλα και από την ερμηνεία των κειμένων, ούτε η θέση ούτε η χρήση των διαμερισμάτων που θεωρήθηκαν ως διακονικά είναι καθορισμένη. Το ίδιο ισχύει και για τα υπόλοιπα προσκτίσματα των παλαιохριστιανικών βασιλικών, των οποίων και η θέση και ο αριθμός από μνημείο σε μνημείο ποικίλλουν. Άγνωστος συνεπώς παραμένει ο προορισμός του βορειοδυτικού προσκτίσματος της βασιλικής (IV), συνολικού μήκους 10,75μ. και πλάτους 3,5μ., το οποίο αποτελείται από δύο συνεχόμενες αίθουσες. Η δυτική, ισοπλάτης με το νάρθηκα, επικοινωνεί αφ' ενός με αυτόν και αφ' ετέρου με την ανατολική αίθουσα, η οποία δε διαθέτει άλλη είσοδο. Το δάπεδο και των δύο αιθουσών είναι στρωμένο με τετράγωνες πήλινες πλάκες.

Από το νάρθηκα εισέρχεται κανείς στον κυρίως ναό (V), χωρισμένο σε τρία κλίτη, μέσω κιονοστοιχιών από έξι κίονες, οι οποίοι έβαιναν σε ελαφρά υψωμένο στυλοβάτη. Από τους στυλοβάτες, οι οποίοι προχωρούν και στα δύο πτερύγια του εγκάρσιου κλίτους, έχει σωθεί καλύτερα ο βόρειος, όπου και διασώζονται οι ιωνικές βάσεις των κίωνων που χώριζαν τα κλίτη, ενώ ο νότιος είναι τελείως κατεστραμμένος. Το δάπεδο του κεντρικού κλίτους έφερε πολυτελή διακόσμηση από μαρμαροθέτημα, μικρό μέρος του οποίου είχε αποκαλυφθεί στο ανατολικό τμήμα του κατά

The architectural type of basilica D is very closely related to that of basilica A, although is considered to precede it chronologically. Shared architectural characteristics include the projecting transept, the type of annexes north and south of the narthex, the formation of the *bema*, and the radially-deployed buttresses around the apse. The dating of basilica D to the first half of the 6th century is primarily based on the type of its architectural sculptures as well as on the mosaic pavements preserved in the narthex and southwest annex. The completion of excavation and systematic study of its sculptural decoration will definitely assist in drawing more exact conclusions concerning its erection, since no epigraphic or other historical evidence exist.

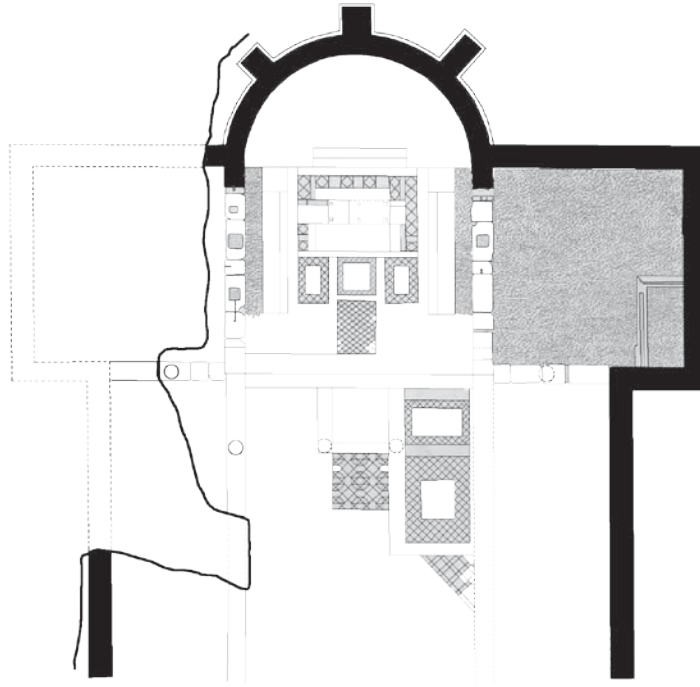
Γενική άποψη της
βασιλικής Δ από
αέρος

General aerial view
of basilica D

Αποτύπωση των
μαρμαροθετημά-
των της βασιλικής
(Α. Ορλάνδος
1959)

Drawing of the
opus sectile floors
in the basilica (A.
Orlandos 1959)

την ανασκαφή του Ορλάνδου. Από τις πλάκες του, τετράγωνα, ορθογώνια, τριγωνικά και ρομβόσχημα, που σχημάτιζαν διάφορες συνθέσεις σώθηκαν μόνο αποτυπώματα, τα οποία και σχεδιάστηκαν από τον ανασκαφέα. Το υπόλοιπο δάπεδο του κεντρικού κλίτους είναι κατεστραμμένο, με συνέπεια να μην μπορεί να προσδιορισθεί η θέση του άμβωνα, τεμάχιο από πτερύγιο της κλίμακας του οποίου βρέθηκε κατά την ίδια ανασκαφή. Στα δύο πλάγια κλίτη το δάπεδο είναι καλυμμένο από ακανόνιστο ποικιλόχρωμο μαρμαροθέτημα (*opus segmentatum*).

Ανατολικά του κεντρικού κλίτους βρίσκεται -υπερυψωμένο κατά 0,25μ.- το ιερό βήμα του ναού (VI), το δάπεδο του οποίου καλυπτόταν με πολύχρωμο μαρμαροθέτημα, ανάλογο εκείνου του κεντρικού κλίτους. Στο κέντρο περίπου του ιερού βήματος σώζεται η πλάκα-βάση της αγίας τράπεζας, με δύο τετράγωνα εγκοπές, από τις τέσσερις ή πέντε στις οποίες ήταν πακτωμένα τα στηρίγματα της καλυπτήριας πλάκας της τράπεζας. Εκατέρωθεν της αγίας τράπεζας, παράλληλα με τους στυλοβάτες βρίσκονται τα κτιστά βαθμιδωτά βάθρα στα οποία κάθονταν οι ιερείς και οι κατώτεροι κληρικοί κατά τη διάρκεια της θείας λειτουργίας. Το μήκος τους φθάνει τα 3,5μ. έφεραν επένδυση από λεπτές μαρμάρινες πλάκες, τμήματα των οποίων έχουν διατηρηθεί. Στο δάπεδο της αψίδας, το οποίο βρί-

The mosaic decoration of the pavements in basilica D was confined to the narthex, the southwest apsidal annex (also known as the *diakonikon*), and probably, the atrium porticoes. From these, only the mosaics on the pavements of the eastern part of the southwest annex and in the narthex (center, northeast corner primarily) are preserved. The mosaic in the southwest annex's rectangular section is decorated by geometric and fish-scale ornaments, while a large circle formed by polychrome rays occupied its apse. Peacocks, whirls, rinceaus and various geometric ornaments asymmetrically arranged are depicted around its periphery. This is an original composition not found in other works executed by the Nicopolis mosaic workshop known to have been active throughout the province of Old Epirus and characterized by its high artistic quality and variety of motifs.

The mosaicists of basilica D also showed innovation in another composition. In the center of the narthex's floor between geometric motifs consisting of interlacing circles, they set a beautiful wreath of colorful flowers and fruits held together by a winding band. This was a very common decorative motif in sculpture, but rare in the decoration of mosaic pavements. The composition in front of the "royal

Mosaic pavements

Λεπτομέρεια του
μαρμαροθετήμα-
τος στο νότιο κλίτος
του κυρίου ναού

Detail of the *opus
segmentatum* in
the south aisle of
the naos

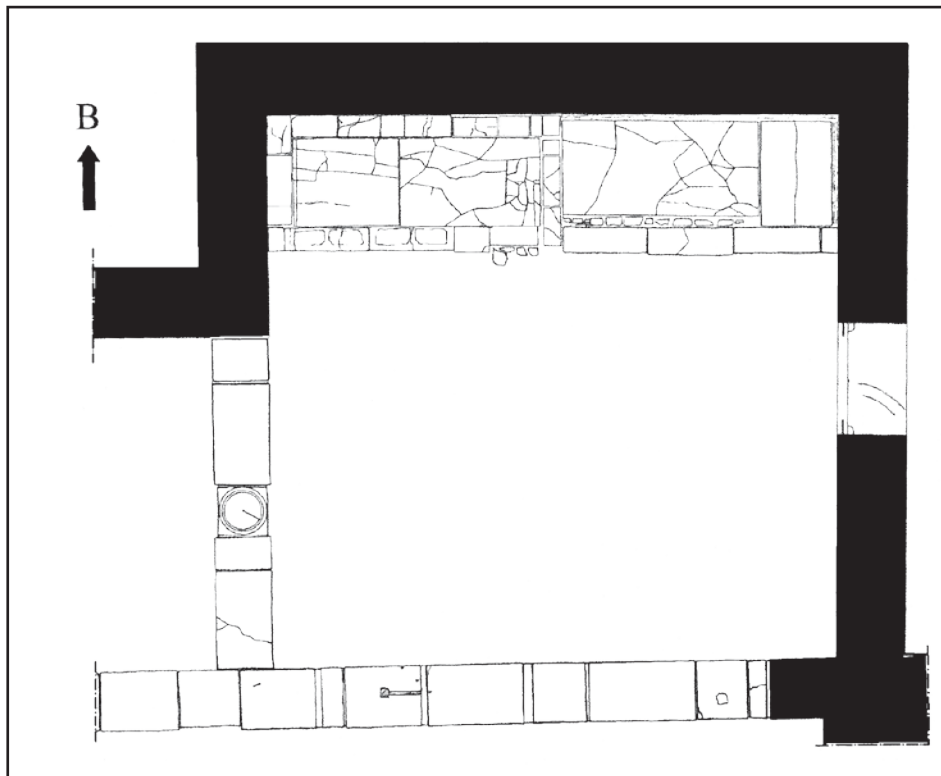

σκεται σε υψηλότερο επίπεδο από εκείνο του ιερού βήματος και όπου είχε θέση το σύνθρονο με το θρόνο του επισκόπου, η πρόσβαση γινόταν μέσω ευθύγραμμης κλίμακας, μήκους 3,30μ., από την οποία βρέθηκαν δύο βαθμίδες, επενδεδυμένες και αυτές με μαρμαρίνες πλάκες.

Το ιερό βήμα επικοινωνεί και από τις δύο πλευρές του με τα πτερύγια του εγκάρσιου κλίτους, το βόρειο (**VIIa**) και το νότιο (**VIIb**), από τα οποία χωρίζεται με έναν κίονα, συνέχεια των κιονοστοιχιών ανάμεσα στο κεντρικό και τα πλάγια κλίτη. Η πρόσβαση από τα πλάγια κλίτη στα δύο πτερύγια γινόταν μέσω διβήλου, διπλού δηλαδή ανοίγματος που σχηματίζεται από κίονα τοποθετημένο μεταξύ εξωτερικού τοίχου των πλάγιων κλιτών και κιονοστοιχίας μεταξύ αυτών και του κεντρικού κλίτους. Από τον κίονα του διβήλου του βόρειου πτερυγίου έχουν σωθεί η βάση, ο κορμός, καθώς και το κορινθιακό κιονόκρανο του, ενώ αντίθετα στο νότιο πτερύγιο σώζεται μόνο ο εγκάρσιος στυλοβάτης. Τέλος, και τα δύο πτερύγια του εγκάρσιου κλίτους διαθέτουν άμεση και ανεξάρτητη πρόσβαση από το εξωτερικό του ναού, μέσω ανοίγματος που φέρουν στον ανατολικό τους τοίχο και το οποίο πιθανόν

Κάτοψη βόρειου παραβήματος με τη βάση του κίονα του διβήλου

Plan of the north parabema showing the column base of the dibelon

door" is also interesting. It is composed of five continuous panels, of which the two side panels are decorated by complex meanders, while in the three middle ones facing birds were depicted on either side of a flower, one of the most popular motifs in Early Christian art, with a symbolic character.

O*pus sectile*, compositions of thin, polychrome marble slabs of irregular, rectangular, or lozenge shape, which covered the floors of churches as well as of secular public and private buildings, was the costliest and most luxurious means of floor paving in Early Christian times. Of the beautiful, varicolored opus sectile that decorated the floor in the nave of basilica D only a very small number have survived, confined to its eastern section, while simply their impressions are preserved in the *bema*. The surviving evidence, however, allows the reconstruction of the pavement decoration as consisting of panels which were either entirely covered by lozenges or formed of rectangular plaques surrounded by a frame of lozenges, or created more complex compositions with octagons.

Opus sectile

Λεπτομέρεια μαρμαροθετήματος του κεντρικού κλίτους

Detail of the opus sectile in the nave

σχετίζεται και με τη χρήση τους, όπως θα δούμε παρακάτω. Το δάπεδό τους είναι στρωμένο με ακανόνιστες πολύχρωμες μικρές μαρμάρινες ψηφίδες (*opus segmentatum*), εκτός από βόρειο τμήμα του βόρειου πτερυγίου, το οποίο, όπως έχει αναφερθεί, ήταν στρωμένο με μεγάλες μαρμάρινες πλάκες και οριοθετημένο από ελαφρά υψωμένη βαθμίδα, ώστε να σχηματίζει χωριστό διαμέρισμα. Αντίστοιχο μικρό διαμέρισμα περιφραγμένο με πλάκες που έφεραν εγκοπές για πάκτωση θωρακίων υπάρχει επίσης, στο νοτιοδυτικό τμήμα του νότιου πτερυγίου, το οποίο, όπως ήδη αναφέρθηκε, ερμηνεύθηκε αρχικά ως μικρό παστοφόριο-σκευοφυλάκιο. Και για τα δύο αυτά διαμερίσματα θα γίνει εκτενέστερη αναφορά παρακάτω.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος της βασιλικής Δ παρουσιάζει μεγάλη συγγένεια με εκείνον της βασιλικής Α, από την οποία θεωρείται πρωϊότερη. Κοινά αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά και στις δύο είναι το εξέχον εγκάρσιο κλίτος, ο τύπος των προσκτισμάτων βόρεια και νότια του νάρθηκα, η διαμόρφωση του ιερού βήματος και οι ακτινωτά διατεταγμένες -γύρω από τη ασίδα- αντηρίδες. Η χρονολόγηση της βασιλικής Δ στο πρώτο μισό του 6^{ου} αιώνα βασίζεται κυρίως στον τύπο των αρχιτεκτονικών γλυπτών της, καθώς και στα ψηφιδωτά δάπεδα που έχουν διασωθεί στο νάρθηκα και στο νοτιοδυτικό πρόσκτισμα. Η ολοκλήρωση της ανασκαφής και η συστηματική μελέτη του γλυπτού διακόσμου της θα βοηθήσει οπωσδήποτε στη συναγωγή ακριβέστερων συμπερασμάτων ως προς το χρόνο ανέγερσής της, εφόσον δεν είναι γνωστά επιγραφικά ή άλλα ιστορικά στοιχεία.

Λεπτομέρεια
του ψηφιδωτού
δαπέδου του
διακονικού

Detail of the
mosaic pavement
in the diakonikon

Excavations in basilica D, primarily during the first period (1956-1961) and secondarily during the more recent one (1999-2005) brought to light a good great number of interesting sculptured architectural members, some of which are on display in a specially-designed area south of the basilica, while others have been moved for exhibit in the new Archaeological Museum of Nicopolis. A special place among these pieces is reserved for the column capitals, most of which were found during the first excavation period. It is characteristic that while in basilicas A and B the column capitals were of various types (some reused), those of basilica D present a typological homogeneity. They are all Corinthian capitals of a simple type, with the typi-

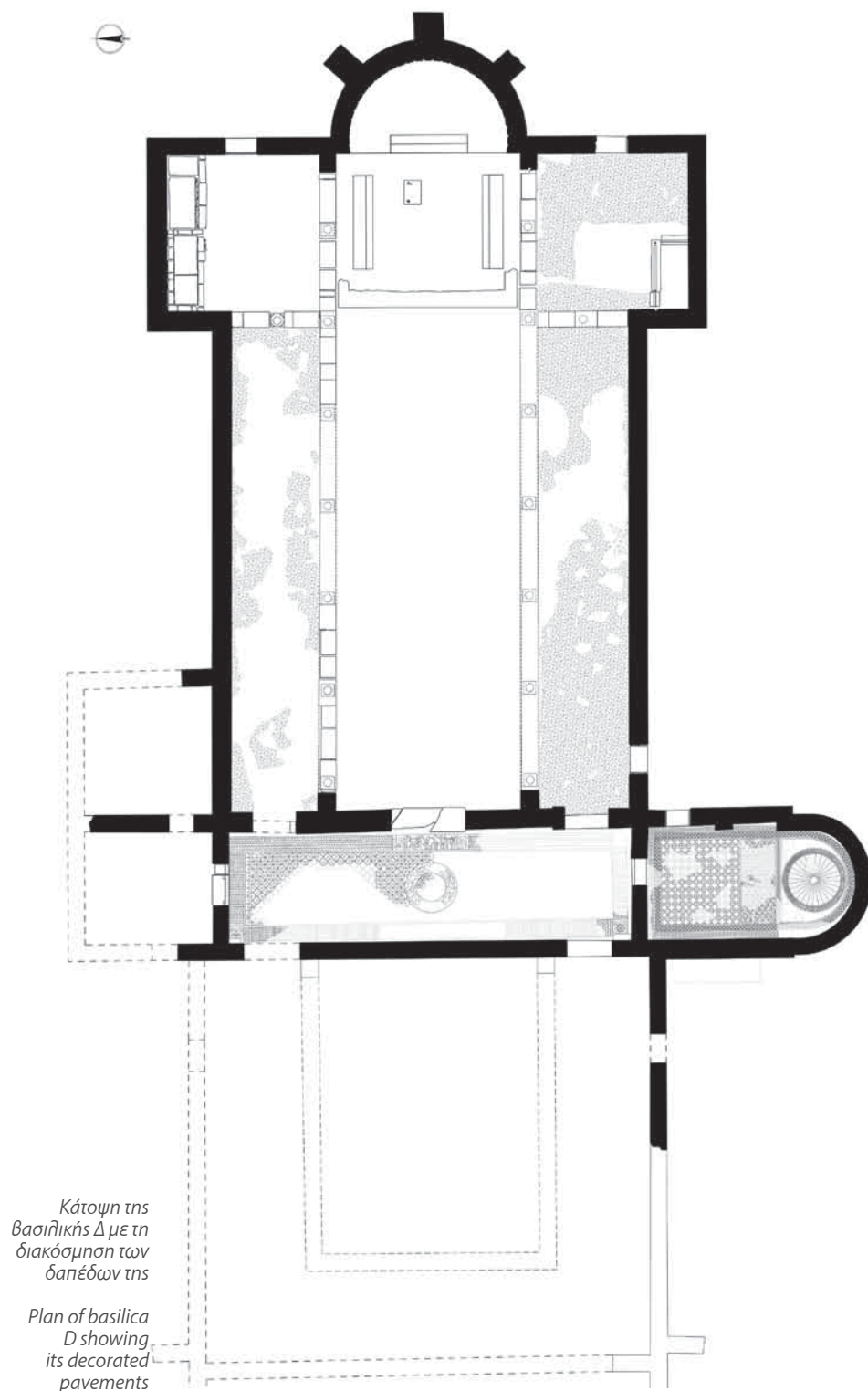
Sculptures

Το ψηφιδωτό
δάπεδο του διακο-
νικού

The mosaic
pavement in the
diakonikon

Υποθετική αναπαράσταση της βασιλικής από ΝΑ
Hypothetical reconstruction of the basilica from the SE

Λεπτομέρεια
του ψηφιδωτού
δαπέδου στο νάρ-
θηκα. Το κεντρικό
στεφάνι

Detail of the
mosaic pavement
in the narthex.
The central wreath

Λεπτομέρεια της
ψηφιδωτής σύνθε-
σης μπροστά από
τη βασιλικο πύλη

Detail of the
mosaic in front of
the royal door

Ψηφιδωτά δάπεδα

Ο ψηφιδωτός διάκοσμος των δαπέδων της βασιλικής Δ ήταν περιορισμένος στο νάρθηκα, στο νοτιοδυτικό αψιδωτό προσκίσμα, γνωστό και ως "διακονικό", και πιθανότατα στις στοές του αιθρίου. Από αυτά έχουν διασωθεί μόνο τα ψηφιδωτά στο δάπεδο του ανατολικού τμήματος του νοτιοδυτικού προσκτίσματος, καθώς και στο νάρθηκα, στο μέσο του δαπέδου και στη βορειοανατολική κυρίως γωνία. Το ψηφιδωτό του νοτιοδυτικού προσκτίσματος κοσμείται στο ορθογώνιο τμήμα του από γεωμετρικά και φοιλιδωτά σχέδια, ενώ τον χώρο της αψίδας καταλαμβάνει μεγάλος κύκλος που σχηματίζεται από πολύχρωμες ακτίνες. Γύρω από την περιφέρειά του παριστάνονται παγώνια, πυροστρόβιλοι, φυλλοφόροι κλάδοι και διάφορα γεωμετρικά κοσμήματα, ασύμμετρα διατεταγμένα. Πρόκειται για πρωτότυπη σύνθεση που δεν απαντάται σε άλλα έργα του εργαστηρίου της Νικόπολης, το οποίο όπως είναι γνωστό, δραστηριοποιείται σε ολόκληρη την επαρχία της Παλαιάς Ηπείρου και χαρακτηρίζεται από υψηλή καλλιτεχνική ποιότητα και ποικιλία θεμάτων.

Οι ψηφοθέτες της βασιλικής Δ πρωτοτυπούν επίσης και σε μια άλλη σύνθεση. Στο κέντρο του δαπέδου του νάρθηκα, ανά-

cal lyre-shaped motif below the standardized flower of the abacus (type VI, in Kautzsch's classification) with minor variants as regards the means by which the corners of the abacus are supported. At least five of these survive intact or nearly so, and most of them were found in the north part of the church. Apparently they belonged to the colonnade between the north aisle and the nave, as well as to the column that formed the dibelon between the north aisle and the corresponding transept wing (see above).

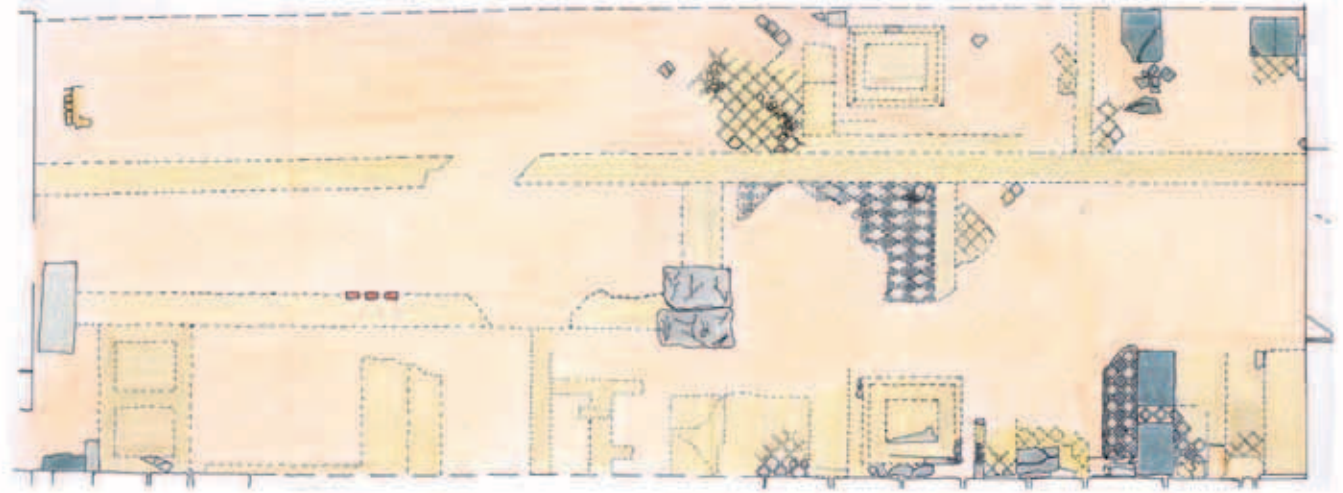
Other notable examples of sculpture include the closure slabs, which belong to two main types: marble with perforated decoration and stone of a simpler artistry with relief crosses, in addition to a very few closure slab fragments decorated with lozenges. From the first group, parts of the frames with relief decoration of rinceau and a Lesbian cyma survive, while only fragments of their fragile inner perforated decoration are preserved. The presence of closure slabs of this type in basilica D is noteworthy, given that these were costly marble sculptures found in the empire's major artistic centers such as Constantinople and Ravenna.

*Λεπτομέρεια
του ψηφιδωτού
δαπέδου στο νάρ-
θηκα. Η σύνθεση
μπροστά από τη
βασιλική πύλη*

*Detail of the
mosaic pavement
in the narthex. The
composition in
front of the royal
door*

μεσα στα γεωμετρικά μοτίβα από διατεμνόμενους κύκλους, τοποθετούν ένα ωραίο στεφάνι από πολύχρωμα άνθη και καρπούς τα οποία συγκρατεί ελυσσόμενη ταινία. Πρόκειται για ένα διακοσμητικό θέμα συχνότατο στη γλυπτική, αλλά σπάνιο στη διακόσμηση ψηφιδωτών δαπέδων. Ενδιαφέρουσα επίσης είναι η σύνθεση μπροστά από τη βασιλικοή πύλη. Αποτελείται από πέντε συνεχόμενα διάχωρα, από τα οποία τα δύο πλάγια κοσμούνται με σύνθετους μαιάνδρους, ενώ στα τρία κεντρικά απεικονίζονται αντωπά πτηνά εκατέρωθεν άνθους, ένα από τα προσφιλέστερα θέματα της παλαιοχριστιανικής τέχνης με συμβολικό χαρακτήρα.

Μαρμαρο- θετήματα

Τα μαρμαροθετήματα (*opus sectile*), οι συνθέσεις δηλαδή από λεπτές, πολύχρωμες μαρμάρινες πλάκες, ακανόνιστες, ορθογώνιες ή ρομβόσχημες, που κάλυπταν τα δάπεδα ναών αλλά και κοσμηκών-δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων- αποτελούσε κατά την παλαιοχριστιανική εποχή τον ακριβότερο και πολυτελέστερο τρόπο επίστρωσης δαπέδων. Από τα ωραία ποικιλόχρωμα μαρμαροθετήματα που κοσμούσαν το δάπεδο του κεντρικού κλίτους του κυρίως ναού της βασιλικής Δ σώθηκαν ελάχιστα, περιορισμένα στο ανατολικό τμήμα του, ενώ στο ιερό βήμα διατηρήθηκαν μόνο τα αποτυπώματά τους. Τα εναπομείναντα στοιχεία, ωστόσο, επέτρεψαν την ανασύσταση της διακόσμησης του δαπέδου από διάχωρα τα οποία είτε καλύπτονται σε όλη την επιφάνειά τους από ρόμβους, είτε σχηματίζονται από ορθογώνιες πλάκες που περιβάλλονται με πλαίσιο από ρόμβους, ή ακόμη δημιουργούν περιπλοκότερες συνθέσεις με οκτάγωνα.

Κορινθιακό
κιονόκρανο

Corinthian column
capital

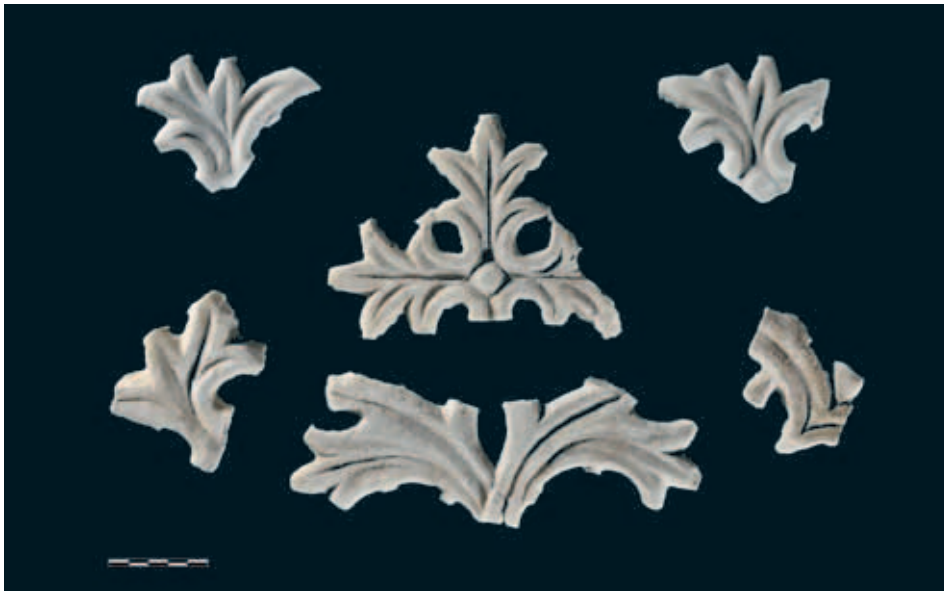
In Greece, only a few examples of such slabs are known. At Nicopolis in addition to basilica D, they are also found in basilica B. They were definitely imported, in contrast to closure slabs of the second type, which are made from local sandstone and are attributable to local workshops. This type, in simpler or more complex variants, was very widespread throughout the Early Christian world. The closure slabs of basilica D belong to the simpler type, with decoration confined to relief crosses with expanding ends carved on the central surface; they are either double-sided or had a roughly-dressed back side.

From the remaining architectural sculptures of basilica D that can be classified in groups, we may mention the mullions, normally of a simple form with adherent base and capital, the piers also of simple type with moulding frames, and column shafts, again without any particular distinguishing features. The shafts of most of the mullions are also of simple form, though there are also twisted colonettes. Finally, a few examples of impost blocks and pilaster-capitals, as well as a cornice fragment are found. All carry decoration consisting of relief acanthus leaves, without any special distinguishing features.

What is worth noting here is that all of basilica D's sculptures are original and not older ones in reuse, as it happens on other basilicas in Nicopolis, above all basilica B. Most of its sculptural types are simple and common, and found in other basilicas in the city. An exception is the column capitals. In contrast to basilica A and basilica B, where Ionic column capitals are primarily employed, on basilica D this

Το μαρμαροθέτημα του κεντρικού κλίτους, σχεδιαστική αποτύπωση

The *opus sectile* in the nave, drawing

Γλυπτά

Οι ανασκαφές της βασιλικής Δ, κυρίως κατά την πρώτη περίοδο (1956-1961) και λιγότερο κατά την πρόσφατη (1999-2005), έφεραν στο φως αρκετά ενδιαφέροντα γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη, ορισμένα από τα οποία είναι εκτεθειμένα σε χώρο ειδικά διαμορφωμένο στα νότια της βασιλικής, ενώ άλλα έχουν μεταφερθεί και εκτίθενται στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο της Νικόπολης. Ιδιαίτερη θέση ανάμεσά τους κατέχουν τα κιονόκρανα, ο μεγαλύτερος αριθμός των οποίων βρέθηκε κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο. Χαρακτηριστικό είναι ότι ενώ στις βασιλικές Α και Β τα κιονόκρανα είναι διαφορετικών τύπων, ορισμένα μάλιστα και σε δεύτερη χρήση, αυτά της βασιλικής Δ παρουσιάζουν τυπολογική ομοιογένεια. Είναι όλα κορινθιακά απλού τύπου, με το χαρακτηριστικό λυρόσχημο μοτίβο κάτω από το σχηματισμένο άνθος του άβακα (τύπος VI, κατά την κατάταξη του Kautzsch), με ελαφρές παραλληλαγές ως προς τον τρόπο στήριξης των γωνιών του άβακα. Πέντε τουλάχιστον από αυτά σώζονται ακέραια ή σχεδόν ακέραια και τα περισσότερα έχουν βρεθεί στο βόρειο τμήμα του ναού. Ανήκαν προφανώς στην κιονοστοιχία μεταξύ βόρειου και κεντρικού κλίτους, καθώς και στον κίονα που σχημάτιζε το δίβηλο μεταξύ βόρειου κλίτους και αντίστοιχου εγκάρσιου πτερυγίου (βλ. παραπάνω). Άλλο αξιόλογο δείγμα γλυπτών αποτελούν τα θωράκια τα οποία ανήκουν κυρίως σε δύο τύπους: τα μαρμάρινα με διάτρητο διάκοσμο και τα λίθινα, απλούστερης τέχνης με ανά-

Τμήματα εσωτερικού διακόσμου διάτρητων θωρακίων

Fragments of the interior decoration of perforated closure slabs

type is entirely absent. As was noted above, all of basilica D's column capitals are Corinthian, and were probably specially-commissioned for the church. The same may be said of its perforated closure slabs. Another imported sculpture is the luxury marble sarcophagus found during the 2000 excavations, and of which more will be said below.

Πλαίσια διάτρητων θωρακίων

Frames of perforated closure slabs

The particularly interesting feature presented by basilica D and that which distinguishes it from the other basilicas of Nicopolis is its funerary character. This feature had not been identified before the supplementary excavation, despite the fact that the church lays outside the walls, a location that characterizes funerary churches in Early Christian times. Perhaps this was because apart from a funerary inscription found in 1956, no further relevant evidence had been uncovered. The 1999 excavation revealed the hitherto-unexcavated floor of the north wing of the transept, which as was noted above presented a notable configura-

The funerary character of the basilica

γλυφους σταυρούς, ενώ ελάχιστα είναι τα τμήματα θωρακίων με διακόσμηση ρόμβων. Από τα πρώτα έχουν σωθεί τμήματα από τα πλάισια με ανάγλυφο ελικοειδή φυλλοφόρο βλαστό και λίσβιο κυμάτιο, ενώ από τον εύθραυστο εσωτερικό τους διάτρητο διάκοσμο έχουν διατηρηθεί μόνο σπαράγματα. Η παρουσία των θωρακίων του τύπου αυτού στη βασιλική Δ είναι αξιοσημείωτη, δεδομένου ότι πρόκειται για πολυτε-

Θωράκιο με
ανάγλυφο σταυρό

Closure slab with
relief cross

λή μαρμάρινα γλυπτά, τα οποία συναντώνται σε μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα της αυτοκρατορίας, όπως η Κωνσταντινούπολη και η Ραβέννα. Στον ελληνικό χώρο είναι γνωστά λίγα δείγματά τους, στη δε Νικόπολη, εκτός της βασιλικής Δ, απαντούν επίσης στη βασιλική Β. Οπωσδήποτε πρόκειται για εισηγμένο υλικό σε αντίθεση με τα θωράκια του δεύτερου τύπου, τα οποία είναι κατασκευασμένα από ψαμμόλιθο της περιοχής και πρέπει να αποδοθούν σε τοπικά εργαστήρια. Ο τύπος τους, με απλούστερες ή συνθετότερες παραλλαγές, είναι ευρύτατα διαδεδομένος σε ολόκληρο τον παλαιοχριστιανικό κόσμο. Τα θωράκια της βασιλικής Δ ανήκουν στον απλούστερο τύπο, με

διακόσμηση που περιορίζεται σε ανάγλυφους σταυρούς με πεπλητωμένες κεραιές που λαξεύονται στην κεντρική επιφάνεια τους και είναι είτε αμφίγλυπτα, είτε με αδρά κατεργασμένη την πίσω πλευρά τους.

Από τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά γλυπτά της βασιλικής Δ που μπορούμε να κατατάξουμε σε ομάδες αναφέρουμε τους αμφικίονες οι οποίοι είναι συνήθως απλής μορφής, με συμφυή βάση και κιονόκρανο, τους πεσίσκους, επίσης απλού τύπου με ανάγλυφα κυματοειδή πλάισια και τους κορμούς κιώνων, επίσης χωρίς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Απλής μορφής είναι εξάληλοι και οι κορμοί των περισσότερων κιονίσκων, ενώ δεν λείπουν και οι στρεπτοί κιονίσκοι. Τέλος, έχουν αποκαλυφθεί ελάχιστα δείγματα από επιθήματα και επίκρανα, καθώς και ένα απότμημα γείσου. Όλα φέρουν διακόσμηση από ανάγλυφα φύλλα άκανθας, χωρίς να παρουσιάζουν κάποια ιδιαιτερότητα. Αυτό που αξίζει να σημειωθεί είναι ότι όλα τα γλυπτά της βασιλικής Δ είναι πρωτότυπα και όχι παλαιότερα σε δεύτερη χρήση, όπως παρατηρείται σε άλλες βασιλικές της Νικόπολης και κυρίως στη βασιλική Β. Οι τύποι των περισσότερων γλυπτών της είναι απλοί και κοινοί και συναντώνται και στις άλλ-

tion: while the floor of this chamber, like that of the corresponding south wing, is paved with a simple irregular *opus segmentatum*, its north section, over its entire length and to a width of 1.60 meters, was covered with white marble slabs and set off by a slightly-elevated platform which probably supported closure slabs of porous or coarse-grained white marble carrying relief crosses on both faces, many pieces of which were found in the excavation fill. This enclosed space was in all likelihood decorated with wall paintings, as we may conclude from the remains of plaster with traces of red color preserved on the inner face of the north wall, and directly accessible from outside the church through an entrance (width 1.30 m.) in the east wall of the wing. While the reason for these entrances in the east walls of Early Christian basilicas is not always clear, in this case it is probably related to the specific character of this small separate space, which as was subsequently shown was devoted to some form of special worship. In fact, excavation of the area beneath the marble floor slabs brought to light a luxury marble sarcophagus in its western section and a very well-tended cist grave in its eastern section. The sarcophagus, which is now on display in the Archaeological Museum of Nicopolis, is of Proconnesian marble, white with blue veining, and is preserved in excellent condition. Its trough has the shape of a rectangular cist and is decorated on its long sides with relief Christograms (Chi-rhos) in a laurel wreath between two Latin crosses, with expanding ends. Similar crosses also adorn the center of the chest's narrow sides. The lid of the sarcophagus is gabled, with acroteria at its four corners, and at the center of both sides there are discs carved in low relief with inscribed crosses of the same type. The form of the sarcophagus and the material from which it is made, as well as the exceptional artistic quality of its decoration recall workshops in Constantinople, where we

Αμφικίονας
Mullion

Επιθήμα με ανά-
γλυφο σταυρό

Impost block with
relief cross

Επιτάφια πλάκα με
την επιγραφή: [EN
E]IPHNH / [EKOIM]
HΘH ETQN / ID

Grave slab with
the inscription: [EN
E]IPHNH / [EKOIM]
HΘH ETQN / ID

δες βασιλικές της πόλης. Εξάιρεση αποτελούν τα κιονόκρανα. Σε αντίθεση με τη βασιλική Α και τη βασιλική Β, στις οποίες έχουν χρησιμοποιηθεί κυρίως ιωνικά κιονόκρανα, εδώ ο τύπος αυτός απουσιάζει παντελώς. Όπως ήδη αναφέρθηκε, όλα τα κιονόκρανα της βασιλικής Δ είναι κορινθιακού τύπου και αποτελούν πιθανόν προϊόντα ειδικής παραγγελίας για το ναό. Το ίδιο μπορεί να ληχθεί και για τα διάτρητα θωράκια. Προϊόν επίσης εισαγωγής αποτελεί η μαρμάρινη πολυτελής σαρκοφάγος που βρέθηκε κατά την ανασκαφή του 2000 και για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω.

Ο κοιμη- τηριακός χαρακτήρας της βασιλι- κής

Το ιδιαίτερα ενδιαφέρον χαρακτηριστικό που παρουσιάζει η βασιλική Δ και το οποίο τη διαφοροποιεί από τις υπόλοιπες βασιλικές της Νικόπολης, είναι ο κοιμητηριακός της χαρακτήρας. Η ιδιότητά της αυτή δεν είχε επισημανθεί πριν από την συμπληρωματική ανασκαφή, παρά το γεγονός ότι βρίσκεται εκτός των τειχών -θέση που χαρακτηρίζει τους κοιμητηριακούς ναούς κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο- ίσως επειδή εκτός από μία επιτύμβια επιγραφή που βρέθηκε το 1956 δεν είχε αποκαλυφθεί κανένα επιπλέον σχετικό στοιχείο. Με την ανασκαφή του 1999 αποκαλύφθηκε το άσκαφο έως τότε δάπεδο του βόρειου πτερυγίου του εγκάρσιου κλίτους το οποίο, όπως ήδη αναφέρθηκε, παρουσιάζει αξιοσημείωτη διαμόρφωση. Ενώ δηλαδή, το δάπεδο του διαμερίσματος αυτού, όπως και του αντίστοιχου νότιου πτερυγίου, είναι στρωμένο με απλό ακανόνιστο μαρμαροθέτημα (*opus segmentatum*), το βόρειο τμήμα του, σε όλο του το μήκος και σε πλάτος 1,60μ., καλυπτόταν με λευκές μαρμάρινες πλά-

know that similar sarcophagi were produced throughout the 5th and 6th centuries. They were exported to various regions in the Mediterranean, and at the same time served as models for the production of similar products by local workshops. Their simple decoration of crosses and Christograms (Chi-rhos) has a purely soteriological symbolism, as was appropriate for objects with a funerary purpose, and they were used above all for the burials of eminent persons. In addition to the porphyry sarcophagi destined exclusively for members of the imperial family, other sarcophagi of this type, made of white or colored marble, were used for the burial of aristocrats and members of the church hierarchy. Thus, the luxury sarcophagus apparently imported to Nicopolis from Constantinople and which to the best of this author's knowledge is the only example of a sarcophagus of this artistic quality known to date in Greece, must have contained the remains of a distinguished deceased individual, whose skeleton was found eroded and missing its skull. An obvious contributing factor to this erosion was bracken, a plant which flourishes in Nicopolis and seeds of which had made their way into the sarcophagus, resulting in plant roots which wrapped the entire skeleton. Unfortunately no inscription or any other evidence indicating the deceased's identity has survived. However, the privileged location of the burial next to the *bema* and the use of the luxury sarcophagus suggest that perhaps the deceased was a martyr to whom the basilica may have been dedicated.

Η μαρμάρινη
σαρκοφάγος του
βόρειου παραβή-
ματος

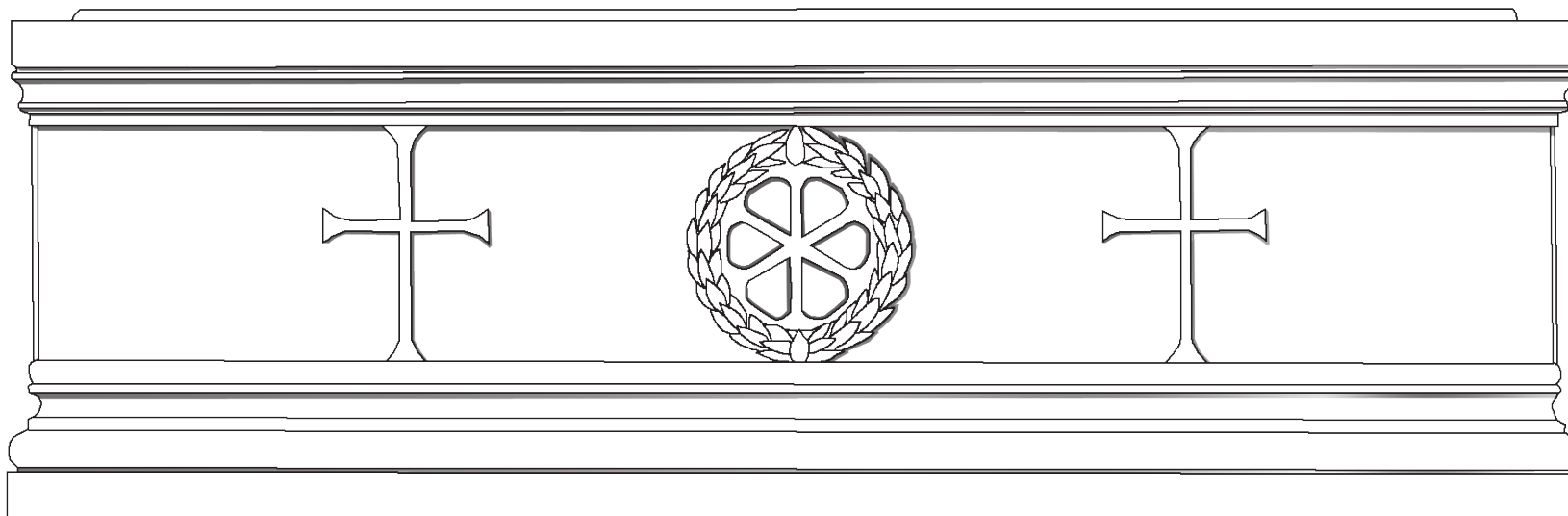
The marble
sarcophagus
from the north
parabema

Η μαρμάρινη
σαρκοφάγος του
βόρειου παραθή-
ματος

The marble
sarcophagus
from the north
parabema

κες και διαχωριζόταν με ελαφρά υψωμένη βαθμίδα, που στήριζε πιθανώς θωράκια, πολλή τεμάχια των οποίων, από πωρόλιθο ή χονδρόκοκκο λευκό μάρμαρο και ανάγλυφους σταυρούς στις δύο όψεις τους, βρέθηκαν ανάμεσα στις επιχώσεις. Ο περιφραγμένος αυτός χώρος ήταν πιθανότατα κοσμημένος με τοιχογραφίες, όπως προκύπτει από τα υπολείμματα κονιάματος με ίχνη κόκκινου χρώματος που διατηρούνται στην εσωτερική παρειά

Η μαρμάρινη
σαρκοφάγος του
βόρειου παραθή-
ματος. Το δάφνινο
στεφάνι με το
Χρίσμα

The marble
sarcophagus
from the north
parabema. The
laurel wreath with
Christogram

Additional support for this hypothesis is the presence of a tomb east of the sarcophagus, which may be interpreted as a burial *ad sanctum*, i.e. beside a martyr's tomb. This last tomb is also of costly construction. It is a built cist grave, with a revetment of marble slabs, a stone ramp-cushion for the head of the deceased on its west end, and its bottom is covered with stone slabs. It was apparently constructed after the sarcophagus was installed, as the wall masonry on its west side reveals, and it contained the relics of at least six people, some of them transferred.

With the new evidence that came to light, it also became necessary to excavate the small chamber at the southwest

Η σαρκοφάγος του
βόρειου παραθή-
ματος, σχεδιαστική
αποτύπωση
μακράς πλευράς

The sarcophagus
from the north
parabema,
drawing of the
long side

του βόρειου τοίχου, και ήταν επίσης προσπελάσιμος απ' ευθείας από το εξωτερικό του ναού, μέσω εισόδου, πλάτους 1,30μ. που ανοίγεται στον ανατολικό τοίχο του βόρειου πτερυγίου. Αν και ο λόγος της παρουσίας εισόδων στους ανατολικούς τοίχους των παλαιοχριστιανικών βασιλικών δεν είναι πάντα σαφής, στην περίπτωση αυτή σχετίζεται πιθανότατα με την ιδιαιτερότητα του μικρού αυτού χωριστού διαμερίσματος, το οποίο, όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια, ήταν αφιερωμένο σε κάποια ιδιαίτερη λατρεία. Πράγματι, η ανασκαφική διερεύνηση του χώρου κάτω από τις μαρμάρινες πλάκες έφερε στο φως μαρμάρινη πολυτελής σαρκοφάγο στο δυτικό τμήμα του και κιβωτιόσχημο, ιδιαίτερα φροντισμένο, τάφο στο ανατολικό του. Η σαρκοφάγος, η οποία σήμερα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Νικόπολης, είναι κατασκευασμένη από προκονησιακό μάρμαρο, λευκό με κυανές φλεβώσεις, και διατηρείται σε άριστη κατάσταση. Η θήκη της είναι κιβωτιόσχημη και κοσμείται στις μακρές πλευρές της με

ανάγλυφα Χριστογράμματα μέσα σε δάφνινο στεφάνι ανάμεσα σε δύο λατινικούς σταυρούς με πεπλητυσμένα τα άκρα των κεραιών τους. Ανάλογοι σταυροί κοσμούν και το μέσο των στενών πλευρών της. Το κάλυμμα της σαρκοφάγου είναι αμφικλινές, με ακρωτήρια στις τέσσερις γωνίες του, και φέρει στο κέντρο των δύο πλευρών του δίσκους σε χαμηλό ανάγλυφο, όπου εγγράφονται όμοιου τύπου σταυροί. Η μορφή της σαρκοφάγου αλληλά και το υλικό από το οποίο είναι κατασκευασμένη, καθώς και η εξαιρετική τέχνη του διακόσμου της παραπέμπουν σε εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης, στα οποία, όπως είναι γνωστό, κατασκευάζονται παρόμοιες σαρκοφάγοι καθ' όλη τη διάρκεια του 5ου και του 6ου αιώνα. Εξάγονται σε διάφορες περιοχές της Μεσογείου, αλλά παράλληλα αποτελούν πρότυπα για την παραγωγή αντίστοιχων προϊόντων από τοπικά εργαστήρια. Ο λιτός διάκοσμος τους από σταυρούς και Χριστογράμματα έχει καθαρά σωτηριολογικό συμβολισμό -όπως αρμόζει άλλωστε σε αντικείμενα με νεκρικό προορισμό- και έχουν χρησιμοποιηθεί κατ' εξοχήν για την ταφή σημανόντων προσώπων. Εκτός από τις σαρκοφάγους από πορφυρίτη που προορίζονταν αποκλειστικά για τα μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, οι υπόλοιπες του τύπου αυ-

Ο σκελετός στη
σαρκοφάγο

*The skeleton in the
sarcophagus*

Ο κιβωτιόσχημος τάφος του βόρειου παραβήματος

The cist grave in the north parabema

Ο κιβωτιόσχημος
τάφος του νότιου
παραβήματος

The cist grave
in the south
parabema

τού, από λευκό ή χρωματιστό μάρμαρο, έχουν χρησιμοποιηθεί για την ταφή προσώπων της αριστοκρατικής τάξης αλλά και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Συνεπώς, η πολυτελής σαρκοφάγος που εισήχθη στη Νικόπολη προφανώς από την Κωνσταντινούπολη και η οποία αποτελεί, από όσο τουλάχιστον γνωρίζω, το μοναδικό ως τώρα γνωστό παράδειγμα σαρκοφάγου αυτής της καλλιτεχνικής ποιότητας στην Ελλάδα, δεν μπορεί παρά να περιείχε επιφανή νεκρό, ο σκελετός του οποίου βρέθηκε διαβρωμένος και χωρίς κρανίο. Στη διάβρωση συνετέλεσε προφανώς η φτέρη, φυτό που ευδοκιμεί στη Νικόπολη και του οποίου οι σπόροι είχαν εισχωρήσει στη σαρκοφάγο, με αποτέλεσμα οι ρίζες του να έχουν περιτυλίξει ολόκληρο τον σκελετό. Ατυχώς δεν διασώθηκε επιγραφή ή οποιοδήποτε άλλο στοιχείο ενδεικτικό για την ταυτότητα του νεκρού. Η προνομιακή θέση της ταφής του όμως δίπλα στο ιερό βήμα και η χρήση της πολυτελούς σαρκοφάγου οδηγούν στη σκέψη ότι πρόκειται ίσως για κάποιο μάρτυρα στον οποίον ήταν πιθανόν αφιερωμένη και η βασιλική.

corner of the south wing of the transept, the “makeshift *pastophorion*” according to Orlandos, which was discussed above. This space (3.13x1.60m.), like that beneath which the sarcophagus and cist grave were found, was bounded by thin marble slabs, some of them reused. It also had a barrier of closure slabs, as the notches in the center of the slabs and the mortise to support a pier in its corner indicate. Here too investigation revealed the presence of a tomb beneath the floor. It was covered by four stone slabs of irregular shape, atop which rested a transverse wall of bricks (0.30 m. in width), probably to stabilize the foundation of the small chamber’s floor. This was then covered by *opus segmentatum*, like the rest of the floor in the south wing. This tomb, though not luxurious like the previous

Οι τάφοι του νότιου
παραβήματος

The graves in the
south parabema

Ενισχυτικό της υπόθεσης αυτής είναι εξάλλου η ύπαρξη τάφου ανατολικά της σαρκοφάγου, γεγονός που μπορεί να ερμηνευθεί ως ταφή *ad sanctum*, δηλαδή δίπλα σε τάφο μάρτυρα. Ο τελευταίος αυτός τάφος, είναι πολυτελούς επίσης κατασκευής. Κτιστός κιβωτιόσχημος, φέρει επένδυση από μαρμάρινες πλάκες, προσκεφάλαιο στο δυτικό άκρο του και ο πυθμένας του είναι στρωμένος με λίθινες πλάκες. Κατασκευάστηκε προφανώς μετά την τοποθέτηση της σαρκοφάγου, όπως φανερώνει η τοιχοποιία της δυτικής πλευράς του και περιείχε οστά τουλάχιστον έξι νεκρών, ορισμένα από τα οποία από ανακομιδή.

Με τα νέα αυτά δεδομένα που ήλθαν στο φως προέκυψε η ανάγκη ανασκαφικής διερεύνησης και του μικρού διαμερίσματος που βρίσκεται στη νοτιοδυτική γωνία του νότιου πτερυγίου του εγκάρσιου κλίτους, το «πρόχειρον παστοφόριον», κατά τον Ορλάνδο για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω. Και ο χώρος αυτός, διαστάσεων 3,13x1,60μ., όπως και εκείνος κάτω από τον οποίον βρισκόταν η σαρκοφάγος και ο κιβωτιόσχημος τάφος, οριοθετείται από λεπτές μαρμάρινες πλάκες, μερικές από τις οποίες είναι σε δεύτερη χρήση. Έφερε επίσης, φράγμα από θωράκια, όπως φανερώνουν οι εγκοπές στο μέσο των πλάκων και ο τώμος μοιλοδοχοίας για τη στήριξη πεσσίσκου στη γωνία του. Η έρευνα αποκάλυψε και εδώ την ύπαρξη τάφου κάτω από το δάπεδο. Ήταν καλυμμένος με τέσσερις λίθινες πλάκες ακανόνιστου σχήματος, επάνω στις οποίες έβαινε εγκάρσιος τοίχος από πλινθούς, πλάτους 0,30μ., πιθανόν για να στερεωθεί το υπόστρωμα του δαπέδου του μικρού διαμερίσματος, το οποίο στη συνέχεια καλύφθηκε με *opus segmentatum*, όπως και το υπόλοιπο δάπεδο του νότιου πτερυγίου. Ο τάφος χωρίς να είναι πολυτελής, όπως ο προηγούμενος, είναι αρκετά επιμελημένης κατασκευής. Είναι πλινθόκτιστος, κιβωτιόσχημος, επιχρισμένος με κονίαμα και το δάπεδο του είναι στρωμένο με πήλινες πλάκες. Περιείχε λείψανα τουλάχιστον δεκαπέντε νεκρών, όπως μπορούμε να υποθέσουμε από τα ισάριθμα κρανία. Τα οστά ήταν τοποθετημένα άτακτα, προφανώς πολλὰ από ανακομιδή. Δεν περιείχε κτερίσματα, εκτός από ένα μικρό χάλκινο κανδήλι, εντελώς διαλυμένο. Δίπλα του, σε απόσταση 0,80μ. προς βορά και έξω από τα όρια του «πρόχειρου παστοφορίου» αποκαλύφθηκε ένας ακόμη τάφος, αμελέστερης όμως κατασκευής. Είναι και αυτός κιβωτιόσχημος, και ο πυθμένας του δεν φέρει επίστρωση. Περιείχε οστά τριών τουλάχιστον νεκρών, τα οποία βρέθηκαν εντελώς διαταραγμένα, λόγω της πτώσης στο εσωτερικό του τμήματος τοιχοποιίας, προφανώς από το δυτικό τοίχο του πτερυγίου.

Η αποκάλυψη των τάφων κάτω και από τα δύο πτερύγια του εγκάρσιου κλίτους έρχεται να ενισχύσει την άποψη που έχει

one, is of relatively careful construction. It is a brick cist grave coated in plaster, and its bottom is paved with clay tiles. It contained the remains of at least fifteen people, as we may deduce from the number of skulls. The bones were disordered, and apparently many had been removed and transferred there. It had no grave goods apart from a small bronze oil lamp, now wholly destroyed. Beside it, 0.80 meters to the north and outside the limits of the “makeshift *pastophorion*”, a second tomb was discovered, though of less careful construction. It too is a cist grave, and its floor had no covering. It contained the bones of at least three individuals; the bones were found completely disturbed due to the collapse of part of the wall into the interior, apparently from the wing’s west wall.

The discovery of the tombs beneath the two wings of the transept lends support to the view already expressed here, viz. that the corresponding chambers of Early Christian basilicas were in many instances intended for the burial of members of the upper classes or clergy, due to the privileged location of the wings in direct proximity to the *bema*. Specifically, the discovery of a tomb below the so-called “makeshift *pastophorion*” (according to Orlandos) or “Greek-type *pastophorion*” (according to Dimitrios Pallas) leads us to a new approach to this issue on the basis of recent archaeological evidence. According to Pallas’s theory, the delimitation of small chambers in the eastern part of some basilicas in Greece at a time subsequent to their erection was for the purpose of creating a special chamber for storing sacred utensils (*pastophorion*) in accordance with the model of Syrian basilicas. The later addition of these chambers originated from the need to apply the provisions in the text of the *Apostolic Constitutions*, according to which the church had to have “*pastophoria*” on the east. However, the discovery of tombs beneath the “Greek-type *pastophoria*” and in basilicas other than basilica D in Nicopolis reveals another use for these small chambers which were blocked off by closure slabs. There is a characteristic analogous case in the basilica at Mytikas in Aitolioakarnania, where a space fenced off by closure slabs in the center of the north aisle of the church also delimited the location of a tomb, apparently a privileged one, which was probably an object of pilgrimage as well. It is also very likely that the specially-designed spaces in the two wings of basilica D’s transept, which enclosed privileged burials, also formed places of pilgrimage, especially when we consider that both were accessible via entrances

ήδη διατυπωθεί, ότι αντίστοιχα διαμερίσματα παλαιοχριστιανικών βασιλικών προορίζονταν σε πολλές περιπτώσεις για ταφική χρήση και μάλιστα ατόμων από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα ή τον κλήρο, λόγω της προνομιακής θέσης των πτερυγίων σε άμεση γεινίαση με το ιερό βήμα. Ειδικότερα, η εύρεση τάφου κάτω από λεγόμενο “πρόχειρο παστοφόριο” κατά τον Ορλάνδο ή “παστοφόριο ελληνικού τύπου” κατά τον Δημήτριο Πάλλη μας οδηγεί στη νέα θεώρηση του ζητήματος, βάσει και των πρόσφατων αρχαιολογικών δεδομένων. Σύμφωνα με τη θεωρία του Πάλλη, η οριοθέτηση μικρών διαμερισμάτων στο ανατολικό τμήμα ορισμένων βασιλικών του ελληνικού χώρου σε χρόνο μεταγενέστερο από την ανέγερσή τους, αποσκοπούσε στη δημιουργία ειδικού διαμερίσματος για τη φύλαξη των ιερών σκευών (*παστοφορίου*), σύμφωνα με τα πρότυπα των συριακών βασιλικών. Η εκ των υστέρων προσθήκη των διαμερισμάτων αυτών προήλθε από την ανάγκη εφαρμογής των διατάξεων του κειμένου των *Αποστολικών Διαταγών*, σύμφωνα με τις οποίες ο ναός πρέπει να φέρει προς ανατολής “παστοφόρια”. Η ανεύρεση όμως τάφων κάτω από “ελληνικού τύπου παστοφόρια” και σε άλλες βασιλικές εκτός από τη βασιλική Δ της Νικόπολης, αποκαλύπτει άλλη χρήση των περιφραγμένων με θωράκια μικρών αυτών διαμερισμάτων. Χαρακτηριστική είναι αντίστοιχη περίπτωση στη βασιλική του Μύτικα Αιτωλοακαρνανίας, όπου επίσης ο περιφραγμένος με θωράκια χώρος στο μέσο του βόρειου κλίτους του ναού όριζε τη θέση τάφου, προφανώς προνομιακού, ο οποίος αποτελούσε πιθανόν και αντικείμενο προσκύνησης. Χώρο προσκύνησης επίσης αποτελούσαν με μεγάλη πιθανότητα και οι ειδικά διαμορφωμένοι χώροι στα δύο πτερύγια του εγκάρσιου κλίτους της βασιλικής Δ, οι οποίοι περιείχαν προνομι-

opened in their eastern wall for easier access by pilgrims. The finds brought to light by the supplementary excavation in basilica D no longer leave any doubt about its funerary character.

Burial inside churches outside the city walls was a widespread phenomenon during Early Christian times. In Greece, a significant number of funerary basilicas have been discovered to date which do not differ in form from regular parish churches, and which are normally in or near cemeteries. They contain tombs at various points—in the narthex, the aisles, and in immediate proximity to the *bema*. In the latter, clerics and more rarely, members of the laity, individuals belonging to the upper class, were normally buried, as attested by examples where relevant inscriptions have survived.

Unfortunately, no inscription was found in basilica D to allow confirmation of the identity of the person in the sarcophagus. What we can say with certainty, however, is that it was an important individual, very possibly a martyr, whose tomb also functioned to attract the neighboring burials, given that burial near the tombs of martyrs (burial *ad sanctos*) was believed to contribute to the salvation of people’s souls. It is also quite likely that this basilica was associated with the Late Roman cemetery on its southwest excavated during recent years by our colleague Konstantinos Zachos. The cemetery probably contained Christian graves as well, since until the full establishment of Christianity there were no exclusively Christian cemeteries, and Christians were buried in existing cemeteries along with pagans.

Υποθετική τρισδιάστατη αναπαράσταση της βόρειας όψης της βασιλικής

Hypothetical 3-D reconstruction of the north face of the basilica

ακές ταφές, αν λάβουμε μάλιστα υπόψη ότι αμφότεροι ήταν προσοί μέσω εισόδων που ανοίγονται στον ανατολικό τοίχο τους για την ευκολότερη πρόσβαση των προσκυνητών.

Τα ευρήματα που έφερε μέχρι σήμερα στο φως η συμπληρωματική ανασκαφή στη βασιλική Δ δεν αφήνουν πλέον καμία αμφιβολία για τον κοιμητηριακό χαρακτήρα της.

Η ταφή μέσα σε ναούς που βρίσκονται έξω από τα τείχη των πόλεων αποτελεί ένα φαινόμενο ευρύτατα διαδεδομένο κατά την παλαιοχριστιανική εποχή. Στην Ελλάδα έχει αποκαλυφθεί έως σήμερα σημαντικός αριθμός κοιμητηριακών βασιλικών, οι οποίες δε διαφέρουν ως προς τη μορφή από τις ενοριακές και συνήθως βρίσκονται μέσα ή κοντά σε νεκροταφεία, περιέχουν τάφους σε διάφορα σημεία τους, στο νάρθηκα, στα κλίτη αλλά και σε άμεση γειτνίαση με το ιερό βήμα. Στην τελευταία αυτή θέση θάβονται συνήθως κληρικοί και σπανιότερα λαϊκοί, άτομα υψηλής κοινωνικής τάξης, όπως μαρτυρούν τα παραδείγματα που διασώζουν σχετικές επιγραφές.

Ατυχώς στη βασιλική Δ δε βρέθηκε καμία επιγραφή που να επιτρέπει την εξακρίβωση της ταυτότητας του νεκρού τον οποίον περιείχε η σαρκοφάγος. Αυτό όμως που μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα είναι ότι πρόκειται για σπουδαίο άτομο, πολύ πιθανόν μάρτυρα, ο τάφος του οποίου λειτούργησε και ως πόλος έλξης για τις γειτονικές ταφές, αφού η ταφή νεκρών κοντά σε τάφους μαρτύρων (ταφή *ad sanctos*) θεωρείτο ότι συνέβαλλε και στη σωτηρία της ψυχής τους. Πιθανότατα επίσης η βασιλική αυτή συνδέεται με το υστερορωμαϊκό νεκροταφείο νοτιοδυτικά της βασιλικής, το οποίο ανασκάπτεται τα τελευταία χρόνια από τον συνάδελφο Κωνσταντίνο Ζάχο και το οποίο πολύ πιθανόν περιλαμβάνει και χριστιανικούς τάφους, εφόσον πριν από τη νομιμοποίηση του χριστιανισμού δεν υπάρχουν αμιγώς χριστιανικά κοιμητήρια και οι χριστιανοί θάβονται στα υπάρχοντα κοιμητήρια μαζί με του εθνικούς.

Η ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας της βασιλικής Δ, καθώς και η συνέχιση των υπόλοιπων ανασκαφών που γίνονται την τελευταία δεκαετία στη Νικόπολη, θα απαντήσει ενδεχομένως σε κάποια από τα ερωτήματα που αφορούν το συγκεκριμένο μνημείο και γενικά τα μνημεία της πόλης.

Completion of the excavation of basilica D as well as the continuation of the other excavations taking place in Nicopolis during the last decade will perhaps provide answers to some of the questions concerning both this particular monument and the city's monuments more in general.

Το ΝΑ νεκροταφείο της ρωμαϊκής Νικόπολης στα νοτιοδυτικά της βασιλικής

The SE cemetery of Roman Nicopolis southwest of the basilica

Βιβλιογραφία Bibliography

- I. Βαραλῆς, Τα χαρακτηριστικά της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης: Παραλληλίες και διαφοροποιήσεις, στο: Κ. Ζάχος (επιμ.), *Νικόπολις Β', Πρακτικά Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα 2007, 595-607
- Δ. Κωνστάντιος-Ε. Χαλκιά, Παλαιοχριστιανικά γλυπτά Νικοπόλεως, στο: Ε. Χρυσός (επιμ.) *Νικόπολις Α', Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα 1987, 317-325
- Α. Ορλάνδος, Ανασκαφή Νικοπόλεως, *ΠΑΕ* 1956, 149-153
- Α. Ορλάνδος, Νικόπολις, *Έργον* 1956, 60-63
- Α. Ορλάνδος, Ανασκαφή βασιλικής Δ Νικοπόλεως, *ΠΑΕ* 1959, 90-97
- Α. Ορλάνδος, Νικόπολις, *Έργον* 1959, 67-72
- Α. Ορλάνδος, Ανασκαφή Νικοπόλεως, *ΠΑΕ* 1961, 98-107
- Α. Ορλάνδος, Νικόπολις, *Έργον* 1961, 107-113
- Α. Ορλάνδος, Ανασκαφή Νικοπόλεως, *ΑΔ* 17 (1961-62), 199-201
- Δ. Πάλλης, Οι χαρακτήρες και η ακτινοβολία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής της Νικόπολης, στο: Ε. Χρυσός (επιμ.) *Νικόπολις Α', Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα 1987, 225-239
- Ε. Χαλκιά, Τα νέα ευρήματα στη βασιλική Δ της Νικόπολης, τεκμήρια του κοιμητηριακού χαρακτήρα του μνημείου, στο: *Εικοστό πρώτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 2001, 101-102
- Ε. Χαλκιά, Συμπληρωματική ανασκαφή στη βασιλική Δ της Νικόπολης, στο: Κ. Ζάχος (επιμ.), *Νικόπολις Β', Πρακτικά Δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (11-15 Σεπτεμβρίου 2002)*, Πρέβεζα 2007, 659-666
- Ε. Chalkia, Un sarcofago costantinopolitano a Nicopoli, *Rivista di Archeologia Cristiana* LXXX (2004), 211-231
- Ε. Chalkia, La scultura paleocristiana di Nicopoli. Alcune considerazioni, *Acta Congressus Internationalis XIV Archaeologiae*

Christianae (Wien 19-26-9-1999), Città del Vaticano - Wien 2006, 283-287

F. Guidobaldi, Problemi di conservazione dei pavimenti in opus sectile: il caso delle basiliche paleocristiane di Nicopolis, στο: Ε. Χρυσός (επιμ.) *Νικόπολις Α', Πρακτικά του πρώτου Διεθνούς Συμποσίου για τη Νικόπολη (23-29 Σεπτεμβρίου 1984)*, Πρέβεζα 1987, 311-316

R. Kautzsch, *Kapitellstudien*, Berlin-Leipzig 1936

D. Pallas, Epirus, *Reallexikon zur byzantinische Kunst* II (1971) 207-234

D. Pallas, Corinthe et Nicopolis pendant le bas moyen age, *Felix Ravenna* 118 (1979) 93-142

M. Spiro, *Critical Corpus of the Mosaics Pavements on the Greek Mainland, Fourth/Sixth Centuries with Architectural Surveys*, vol. I, New York and London 1978, 488-498

Πρόλογος	8	Περιεχόμενα Contents
Foreword	9	
Εισαγωγή	12	
Introduction	13	
Το ιστορικό της έρευνας	18	
History of research	17	
Περιγραφή	32	
Description	23	
Ψηφιδωτά δάπεδα	48	
Mosaic pavements	41	
Μαρμαροθετήματα	50	
Opus sectile	43	
Γλυπτά	52	
Sculptures	45	
Ο κοιμητηριακός χαρακτήρας της βασιλικής	56	
The funerary character of the basilica	53	
Βιβλιογραφία	70	
Bibliography		

ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΒΙΒΛΙΟ «Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ Δ ΤΗΣ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ» ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ 2.000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ ΣΕ ΧΑΡΤΙ VELVET 170gr ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ ΤΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΗ ΕΝΤΥΠΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ Α.Ε. ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΗΣ ΔΙΠΚΑ - ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΝΙΚΟΠΟΛΗΣ ΤΟ ΝΟΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2015

THE PRESENT BOOK "BASILICA D OF NICOPOLIS" WAS PRINTED IN 2,000 COPIES ON PAPER VELVET 170gr BY PAPADOPOULOS FULL PRINTED COMMUNICATION S.A. FOR DPCA - SCIENTIFIC COMMITTEE OF NICOPOLIS IN NOVEMBER 2015